

Volkspartij voor Vrijheid en Democratie

1948–2008

In de loop van 1947 begon het te rommelen in de PvdA. Oud was gaandeweg zowel persoonlijk als politiek teleurgesteld geraakt in zijn nieuwe partij. Volgens hem zou de PvdA steeds meer op de oude SDAP zijn gaan lijken. In het PvdV-orgaan *Vrij!* werden deze en andere tegenstellingen bij de concurrent breed uitgemeten onder koppen als ‘De PvdA niet autogeen gelast’ en ‘Tweespalt in de PvdA’. Dat men het daarbij op het vrijzinnig-democratische smaldeel in de PvdA had gemunt, werd ruiterlijk toegegeven. ‘De PvdV moet in staat zijn — en is bij een actieve propaganda ook in staat — een deel van de rechtervleugel van de PvdA tot zich te trekken’, zo hoopte de redactie.¹

Ook binnen de PvdV was echter niet alles koek en ei. Hoewel de partij vergeleken met de LSP bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1946 twee zetels had gewonnen, maakte zij alle goede bedoelingen ten spijt al snel een ingedutte indruk. Toen Oud in het najaar van 1947 uit de PvdA stapte en toenadering zocht tot de PvdV, werd daarop hartelijk gereageerd. Nu was de kans daar om alsnog de nagestreefde smelting van liberalen en vrijzinnig-democraten te verwezenlijken en zo uit deze impasse te geraken. De partijtop ging gretig in op Ouds uitnodiging, die daar op zijn beurt weer handig gebruik van maakte. Hij richtte een ‘Comité tot voorbereiding van een Democratische Volkspartij’ op, in de wandeling het ‘Comité-Oud’ genoemd. Dit comité telde slechts enkele honderden leden, maar voerde de onderhandelingen met de PvdV (met circa 20.000 leden) op voet van gelijkheid. Op de besprekingen over een nieuwe partij drukte Oud zowel in programmatisch als in personeel opzicht zijn stempel.² Zo kwam de naam Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (vvd) — het begrip ‘liberalisme’ werd nog steeds als te belast beschouwd — uit zijn koker. Zoals reeds vermeld was de naam identiek aan de leuze van de vdb in de verkiezingscampagne van 1937. De fusie werd door Stikker en Oud snel beklonken en op 24 januari 1948 werd de vvd opgericht.

De nieuwe partij kreeg al snel een logo (toen nog ‘embleem’ geheten) dat geheel in de liberale traditie stond: de afkorting vvd was
35 geplaatst tegen een blauwe achtergrond met daaromheen van buiten
naar binnen de kleuren rood en wit. In de beginperiode prijkte dit logo
36 op alle posters, zoals bijvoorbeeld op het affiche voor de gemeente-
raadsverkiezingen in Bussum in 1949. De nationale tinten kwamen ook
37 terug in de affiches die de vvd in het midden van de jaren vijftig centraal liet maken voor de raadsverkiezingen. De afdelingen hoefden zelf in de uitgespaarde ruimte alleen nog maar het plaatselijke lijstnummer te laten bijdrukken en eventueel bovenaan de naam van de eerste kandidaat. De vvd hechtte zeer aan het gebruik van de nationale vlag in de verkiezingscampagne. In het campagneboek dat was opgesteld voor de Tweede Kamerverkiezingen van 1948 waren ook adviezen opgenomen voor het ‘aankleden van vergaderingen’. Omdat het gehoor zijn aandacht richtte op de spreker, dienden in het bijzonder het podium en het spreekgestoelte goed verzorgd te worden. ‘Bovendien kan achter de spreker het partijembleem, groot uitgevoerd, worden aangebracht, benevens de naam der partij en eventuele korte slagzinnen. Onbewust zullen de toehoorders dit in zich opnemen. Vergeet vooral niet de Nederlandse driekleur opvallend te gebruiken.’³

De Kamerverkiezingen van juli 1948 verliepen voor de debuterende vvd zeer succesvol. Terwijl de PvdA twee zetels verloor, wonnen de liberalen onder aanvoering van Oud er twee, zodat ze op acht uitkwamen. Toen de raadsverkiezingen een jaar later voor de vvd ook relatief succesvoller verliepen dan voor de sociaal-democraten, juichte het liberale partijorgaan: ‘de vrijzinnigen zijn tot inkeer gekomen; de doorbraak is doorbroken’.⁴ Na de Kamerverkiezingen nam de vvd zitting in het kabinet-Drees-Van Schaik. De kwestie-Indonesië was door de partij als hefboom gebruikt om achter de regeringstafel plaats te kunnen nemen. Aanvankelijk waren de liberalen verklaarde tegenstanders geweest van zelfstandigheid voor deze kolonie, maar uiteindelijk stemde de vvd toch in met de soevereiniteitsoverdracht binnen het kader van een Nederlands-Indonesische Unie. De steun in tweede termijn voor de noodzakelijke grondwetswijziging was echter afhankelijk gemaakt van de samenstelling van het nieuwe kabinet. De vvd hoopte door regeringsdeelname de in haar ogen veel te grote invloed van de staat in het maatschappelijk leven te kunnen indammen.

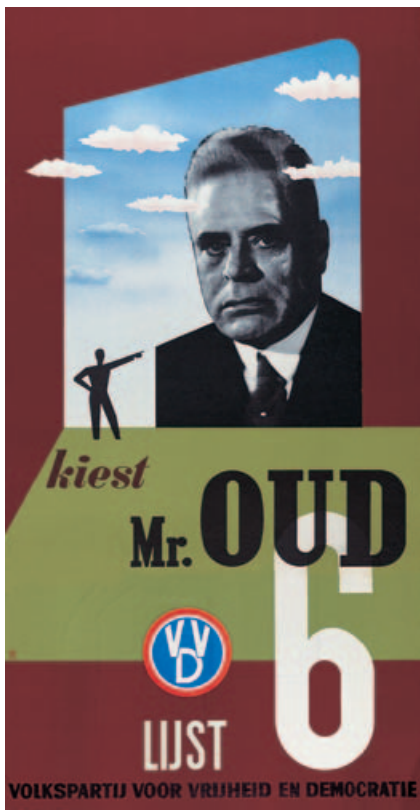
36

37

Voor deze Kamerverkiezingen was Oud als lijsttrekker aangewezen. Voor het eerst in de liberale electorale geschiedenis stond het portret van de eerste man — zelfs met zijn titel ('Mr.') — op de poster. Noch
38 bij de Vrijheidsbond, noch bij de vdb was dit eerder voorgekomen.
39 Daarnaast kwam er ook nog een cijferaffiche. Dat Oud centraal kwam te staan in de liberale verkiezingsstrijd was een weloverwogen keuze. In een concept-opzet voor de campagne werd een goedkope en onopgesmukte verkiezingsactie bepleit, mede omdat 'de naam Oud, door hetgeen deze persoon gedaan heeft, een soort mystieke klank heeft momenteel, die van waarde kan blijken te zijn bij de verkiezingen, mits op eenvoudige en subtiele wijze deze "wind" wordt aangewakkerd. D.w.z. sober blijven en concentreren op deze persoon'. Er moest een groot affiche komen 'in opvallende kleuren, zonder verdere voorstelling, wellicht alleen portret of tekening van Oud'.⁵ Deze aanbevelingen werden uitgevoerd en het resultaat was zeker in het oog springend — niet alleen door de merkwaardige kleuren (het dominante bruin in combinatie met lichtgroen), maar ook door het perspectief (zoals de wolken die vanuit de achtergrond naar voren komen drijven) en de foto van Oud (die aan de linkerkant scherp is afgesneden om ruimte te maken voor een wijzend mannetje). Al met al past het niet goed in de liberale traditie, door de focus op de lijsttrekker en de afwezigheid van referenties aan Nederlandse symbolen: afgezien van het logo had de poster niets 'nationaals'.

Opmerkelijk is dat het concept-plan de campagne aanbeval geen kleine versie van het Oud-affiche te maken die voor de ramen kon worden gehangen, 'omdat dit (een) verkeerde uitwerking heeft, aangezien die alleen in de gegoede buurten voor de ramen verschijnt'.⁶ Dit advies werd genegeerd; er verschenen namelijk maar liefst 50.000 kleine raambiljetten van deze poster. Daarnaast werden door Publex ('Afficheborden- zuilen- film- en spoorwegreclame') duizenden groot-formaat-affiches (116 bij 83 centimeter) op schuttingen en speciale zuilen in het gehele land geplakt. Merkwaardig genoeg werd het effect daarvan soms door partijleden zelf tenietgedaan. Publex liet het door de liberalen ingehuurd reclamebureau Van Alfen weten 'dat de propagandisten der vvd dikwijls zeer eigenaardig te werk gaan door n.l. op de biljetten "Mr. Oud" affiches aan te plakken van vergaderingen hunner Partij, waardoor eerstgenoemde biljetten dus waardeloos worden'.⁷

38

39

40

41

Bij de Kamerverkiezingen van 1948 zette de vvd de liberale anti-socialistische traditie voort. In het partijblad verscheen de afbeelding van een affiche — waarvan het niet zeker is of het ooit in de straten heeft gehangen —, getekend door de illustrator Rein van Looy (1910–1994). Op de poster doorboort een stempotlood de octopus van het ‘staats-socialisme’ die ‘staat en volk’ zou bedreigen. Columnist van het partijorgaan, de Haagse journalist Eduard Elias — met als pseudoniem ‘Deze Burger’ — lichtte de bedoeling van de plaat in emotionele, geëxalteerde, bijna onliberaal aandoende bewoordingen toe: ‘Een potlood kan door een wit cirkeltje rood te maken, de Staat voor de roodheid vrijwaren. Een potlood kan een krachtig werktuig en wapen zijn. Een potlood kan Vadertje Albedil, Vadertje Langneus, Vadertje Bemoeial recht in hun hart prikken en de Vrijheid, de wijze Vrijheid, die de enige ware vrijheid is, naar voren stoten opdat die wijze, ware Vrijheid ons gelukkig maken zal en ons zal doen ademen als mensen, die hun menselijkheid waard zijn.’⁸

40

Afdeling Amsterdam

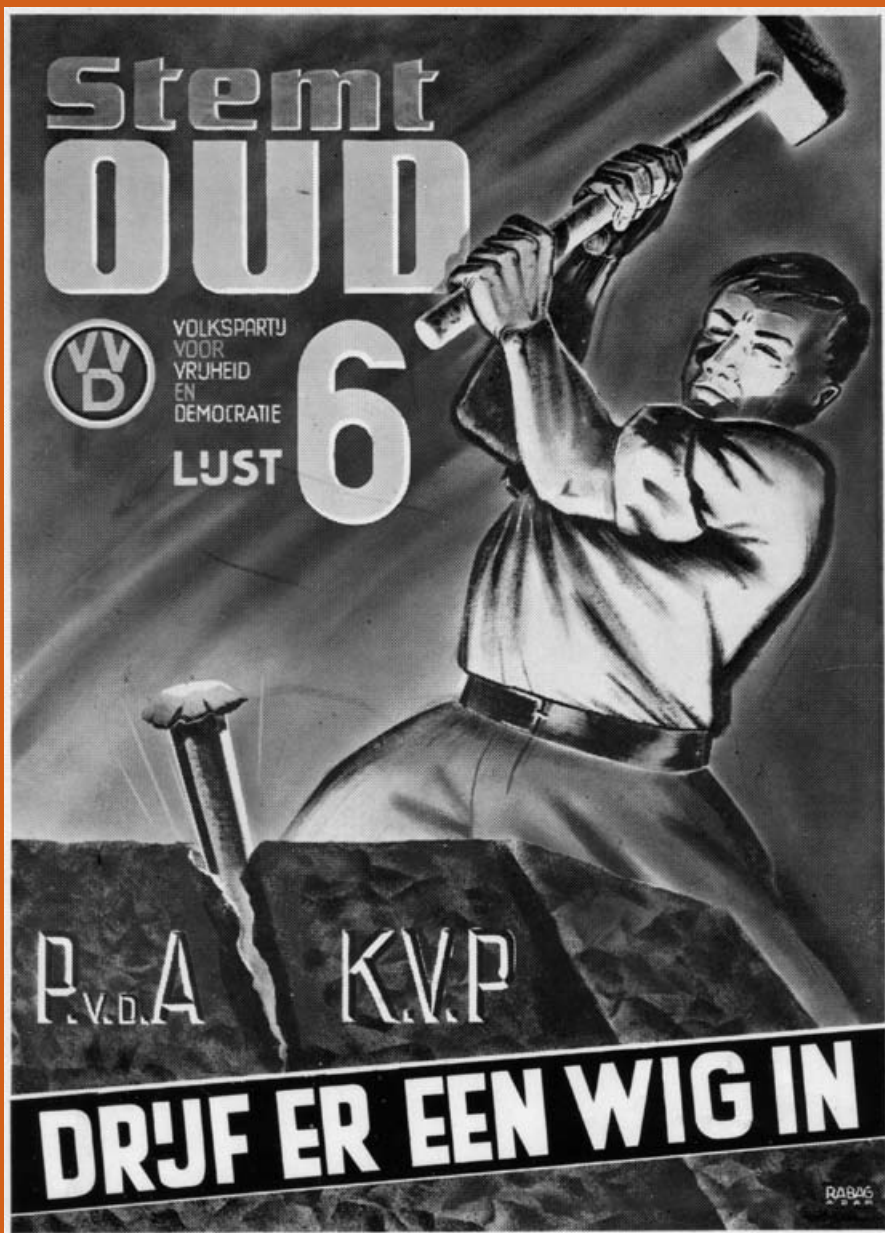
De vvd-afdelingen konden de affiches bij het partijbureau in Den Haag bestellen. ‘Wenst men behalve bovengenoemde biljetten ook nog zelfstandig biljetten of affiches te ontwerpen en aan te plakken, dan kan zulks vanzelfsprekend geschieden. Het is echter gewenst, dat alle ontwerpen hiertoe tevoren aan het Algemeen Secretariaat ter goedkeuring worden toegezonden’, aldus de aanbevelingen in het *Campagneboek*.⁹ Aan de behoudende vvd-afdeling Amsterdam was deze richtlijn niet besteed. In de verkiezingsstrijd 1948 was het dominante thema de onafhankelijkheid van Indonesië.¹⁰ De conservatieve liberalen in de hoofdstad moesten daar niets van hebben en voerden op eigen houtje propaganda. Met leuzen als ‘De Republiek Indonesië. Hebt u er ook zo genoeg van?’ en ‘Het roer moet om’ suggereerde de afdeling dat de vvd een ander beleid voorstond dan zij in haar programma had vastgelegd. De op dit punt meer pragmatische partijvoorzitter Stikker, die net was teruggekeerd van een rondreis door Indonesië, was woedend. ‘Diep was daarom mijn verontwaardiging toen ik bij mijn terugkomst in Amsterdam alom grote verkiezingsplakaten van de vvd met minderwaardige afbeeldingen en leuzen... zag hangen.’¹¹ Of het daadwerkelijk om affiches ging of om houten propagandaborden is niet dui-

41

delijk. Hoe dan ook, Stikker sprak van ‘opruiende propaganda’ en verweet Oud dat die tijdens zijn afwezigheid de Amsterdamse liberalen niet tot de orde had geroepen. Dat zou overigens niet zo eenvoudig zijn geweest, want de hoofdstedelijke afdeling had zich als een zelfstandige vereniging geconstitueerd. Zij had vanaf 1922 ook een eigen kracht in dienst: de administrateur Sam Citroen. Deze had de landelijke partij-secretaris telefonisch slechts gemeld dat hij wat platen ging ophangen. Naar alle waarschijnlijkheid kwam de afdeling in 1948 naast de Indonesië-plakaten ook met een tegen de PvdA gericht affiche. Wat betreft de vormgeving doet het meer sociaal-democratisch dan liberaal aan: een stoere arbeider slaat met een moker een wig in de monolithische rooms-rode regeringssamenwerking.

Overigens kwamen de liberalen in Amsterdam bij de gemeenteraadsverkiezingen naast de standaardposters ook met bijzonder fraaie, kolossale affiches op de proppen. Deze waren ontworpen door het ‘reclame-atelier’ RABAG. In de jaren dertig tekende de aan dit bureau verbonden Hongaarse immigrant Lázsló Weiss al spotprenten voor *Het Liberale Weekblad* van de Vrijheidsbond. Bij de raadsverkiezingen van 1949 en 1953 prijkte de beeltenis van lijsttrekker R. Th. J. le Cavelier op enkele posters.

Ook bij de verkiezingen voor de Provinciale Staten en de Tweede Kamer in de jaren vijftig liet de Amsterdamse afdeling van de vvd zich niet onbetuigd met vaak schreeuwerige affiches. In 1950 ontwierp RABAG voor de Statenverkiezingen een ingewikkeld affiche tegen de hoge belastingdruk — niet bepaald een provinciaal thema —, dat later een nog drukker vervolg kreeg met fluorescerend oranje. Dat deze eis tegen de PvdA gericht was, bleek uit andere ‘Amsterdamse’ posters — hoogstwaarschijnlijk voor de Kamerverkiezingen van 1956 —, die waren gemaakt door de in 1914 geboren Eduard Israël (Eddy) Samson, die niet alleen in *De Telegraaf* maar ook in het liberale partijorgaan tekende. Op deze plakaten — in feite reuze-spotprenten — is Johan van de Kieft afgebeeld, de PvdA-minister van Financiën in de jaren 1952–1956. Op het ene affiche wordt hij door vvd-leider Oud bestrafend toegesproken vanwege de ‘dure staatshuishouding’ en de hoge belastingen; op het andere zit hij met zijn bebloede klauw aan een loonzakje. Samson speelde nogal eens op populistische wijze op de persoon van sociaal-democratische politici. In 1956 kwam ook minister Sicco Mansholt van Landbouw, Visserij en Voedselvoorziening aan de

43

44

**VOLKSPARTIJ VOOR
VRIJHEID EN DEMOCRATIE**

STEMT

CAVELIER

LIJST

5

RABAG
PRINT

Kantoor: Tennovende: Jaar: 1950	INKOMSTEN-LOON-OMZET-EN ONDERN.BELASTING		DE BELASTINGLIJST IS GEMIDDELD Jaar: 1950 Jaar: 1950
ARTIKEL: artikel 1, lid 1 NAAM EN WAGNOMMER VAN DE BELASTINGBETALER	Bedrag van de verrekening belastingbetaling 1950	Bedrag van de verrekening verrekening 1950	Totaal bedrag der belastingen in 1950 3229569850

**AAN ALLE BELASTINGBETALERS
VAN NEDERLAND**

OMLAAG DIT BEDRAG!

LIJST

Stemt VVD 5

46

DIT WAS ONZE EIS IN 1950

Kantoor: Tennovende: Jaar: 1950	INKOMSTEN-LOON-OMZET-EN ONDERN.BELASTING		DE BELASTINGLIJST IS GEMIDDELD Jaar: 1950 Jaar: 1950
ARTIKEL: artikel 1, lid 1 NAAM EN WAGNOMMER VAN DE BELASTINGBETALER	Bedrag van de verrekening belastingbetaling 1950	Bedrag van de verrekening verrekening 1950	Totaal bedrag der belastingen in 1950 3229569850

**AAN ALLE BELASTINGBETALERS
VAN NEDERLAND**

OMLAAG DIT BEDRAG!

LIJST

Stemt VVD 5

**DOOR ONZE ACTIE GING DIT BEDRAG OMLAAG
maar niet genoeg
DAAROM:**

NOGMAALS OMLAAG DIT BEDRAG!

STEMT

VVD 5

LIJST

BRUN, 1950

47

48

49

50 beurt: hij onthield een baby de melkfles. Ook in 1959 ging Samson ver:
51 een rode — sociaal-democratische — hand dreigt de keel van de burger
dicht te knippen. Toen Samson Oud in een spotprent op de hak nam,
ging hij te ver: de vvd-leider zorgde ervoor dat de Amsterdamse teke-
naar van de pagina's van het partijperiodiek werd verbannen.¹²

Andere afdelingen bleven meer in de pas met de landelijke par-
tijleiding. Dat neemt niet weg dat zij bij de gemeenteraadsverkiezingen
soms met eigen prachtige affiches op de proppen kwamen, net als
Le Cavalier in Amsterdam. In Den Haag deed de vvd jarenlang onder
52 Dick Dettmeijer aan de verkiezingen mee, in Rotterdam onder Jacq
53 Dutilh. Bij de raadsverkiezingen van 1949 hadden ook de afdelingen
54, 55 Dordrecht en Leiden eigen affiches laten maken.

Later perkte de leiding van de vvd de mogelijkheid in dat afdelingen
autonoom 'landelijke' propaganda bedreven. Henk Vonhoff, in die
tijd lid van het dagelijks bestuur en secretaris voorlichting, meldde in
1971 dat in de verkiezingscampagnes al het drukwerk moest worden
goedgekeurd door het hoofdbestuur. 'In het algemeen houden de afde-

50

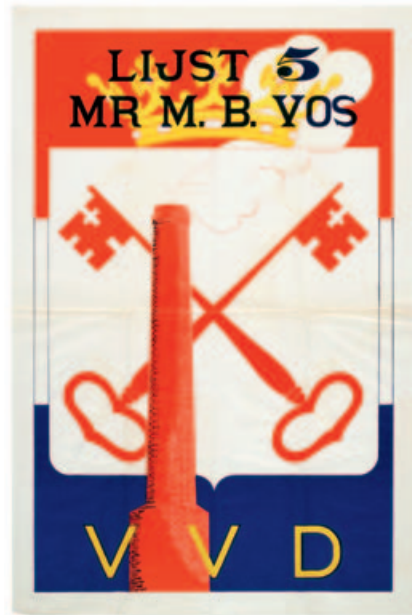
52

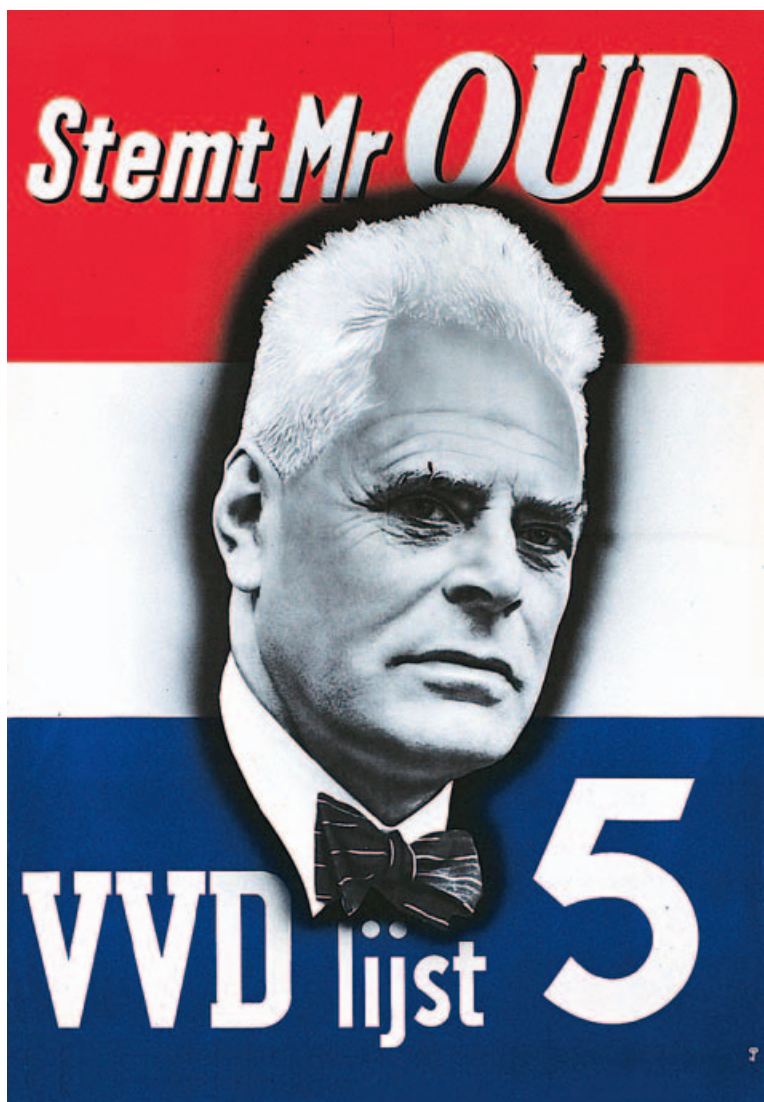
53

54

55

lingen zich ook hieraan. In het verleden zijn er nogal eens wat moeilijkheden met de afdeling-Amsterdam geweest, maar ook dit is verleden tijd.¹³ Naar alle waarschijnlijkheid was er in 1966 een einde aan deze poster-pluriformiteit gekomen, toen de vvd overging tot de introductie van een nieuw logo en nieuwe affiches (zie hieronder).

Oud (1948–1963)

Ook in de jaren vijftig zou Oud de landelijke affiches van de vvd sieren. Zijn beeltenis was vergeleken bij die van 1948 echter aanmerkelijk deftiger geworden, hoewel het in plaats van ‘Mr. Oud’ vanaf 1956 gewoon ‘P. J. Oud’ werd. Met een zwaar geretoucheerde foto, een vlinderstrik in plaats van een stropdas en goed gecoiffeerd grijs haar maakte Oud — die in 1952 ook nog professor was geworden — een meer staatsmansachtige indruk. ‘Mede door de fraaie druk straalt het affiche een zekere voornaamheid uit’, aldus Marien van der Heijden, die in 1984 een analyse maakte van het Nederlandse verkiezingsaffiche.¹⁴ In de kleurstelling op de vvd-plakaten kwam in deze hoogtijperiode van de verzuiling ook weer de nationale oriëntatie van de liberalen tot uitdrukking. Bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1952 was dat heel duidelijk het geval, toen als achtergrond voor de kop van Oud nadrukkelijk was gekozen voor de kleuren van de Nederlandse vlag. Ook op de — afgezien van het lijstnummer vrijwel identieke — affiches van de Kamerverkiezingen van 1956 en 1959 komen deze tinten terug: blauw en wit (in de boord en het haar van Oud); de basiskleur oranje die in 1956 op het affiche werd gebruikt, is drie jaar later in rood veranderd.

Dat de politieke leiders op de verkiezingsaffiches werden afgebeeld, was in deze tijd nogal uitzonderlijk. Vóór de Tweede Wereldoorlog ging van de gevestigde partijen alleen de ARP ertoe over om haar aanvoerder Colijn (in 1925 en 1937) pontificaal op het verkiezingsposter te plaatsen. Andere partijen — zoals de SDAP, de RKSP maar ook de Vrijheidsbond — traden met meer lijsttrekkers in het krijt, wat vanzelfsprekend de (visuele) concentratie op één persoon uitsloot. Bovendien kozen deze partijen voor een min of meer ideologische, en dus geen personalistische benadering van de kiezer. Na de oorlog brak de vvd met de liberale gewoonte van het meervoudig lijsttrekkerschap (de PvdV kwam nog met zes lijsttrekkers uit). In deze periode was de vvd in 1948 de eerste partij met haar aanvoerder op het affiche, zij het niet in een symbo-

56

57

lische context — zoals ‘stuurman’ Colijn — maar gewoon met een foto van de partijleider. De PvdA zou in 1952 met Drees volgen, de ARP in 1956 met Zijlstra.

Deze eerste tekenen van de personalisering van het verkiezings-affiche — die in de periode na 1970 een enorme vlucht zou nemen — waren mede mogelijk doordat de gebruikelijke symbolische verbeelding van de maatschappijvisie van de massapartijen die in het interbellum opgeld had gedaan, langzaam maar zeker uit de tijd raakte. De samenleving mocht in de jaren vijftig dan nog altijd in hoge mate verzuild zijn, maar de metaforische benadering van de kiezer die bij de ideologisch-verzuilde politiek hoorde, verdween grotendeels. Hetzelfde gold mutatis mutandis voor de vvd, ook al had die weinig op met verzuiling. In plaats van de symboliek kwam naast de reeds op gang gekomen ‘numeriek’, nu sterker de thematiek: de affiches met lijstnummers — zoals in 1959 — en met issues.

De vvd bracht in de jaren vijftig net als andere partijen posters uit met duidelijk herkenbare, concrete onderwerpen — zoals in 1952, toen de partij zich afzette tegen de hoge belastingdruk, een thema dat vaak al dan niet expliciet met de PvdA in verband werd gebracht. In 1956 maakten de liberalen zich op een langwerpige, staande affiche sterk voor ‘een hoger inkomen voor harde werkers’. Ook bepleitten zij de bouw van meer woningen. De poster met de in de lucht gestoken troffel lijkt te verwijzen naar het Amerikaanse Vrijheidsbeeld, dat drie jaar later op een affiche werd afgedrukt. De posters geven goed de maatschappelijke en politieke problemen van die tijd weer: de geleide loonpolitiek ten tijde van de wederopbouw, de enorme woningnood en de Koude Oorlog tussen het vrije Westen en het communistische Oostblok. Met de kleuren oranje, blauw en wit verloochenen de plakaten hun liberale herkomst niet.

De affiches van de vvd waren bepaald niet overal in het land geliefd. Vooral in het rooms-katholieke zuiden, waar de partij in die tijd nauwelijks aanhang had, kwam het nogal eens voor dat liberale posters werden vernield. ‘Het aantal beschadigingen aan onze borden vooral in Zuid-Limburg, waar men de vvd-biljetten met beitels van de borden afhaalde, is nog niet nagegaan, doch is zeer hoog’, zo deelde ‘plakbedrijf’ Publex het door de vvd ingehuurde reclamebureau mee. ‘Het onderhouden der affiches was een taak op zichzelf. Vrijwel alle biljetten zijn benut voor het herstellen van beschadigde exemplaren. Dankzij

Weg....

**MET DE TE HOGE
BELASTINGDRUK**

Stemt

oud

lijst

5

60

61

voldoende reserve waren wij gelukkig bij machte de gehele actie regelmatig in goede staat te houden.’¹⁵

In deze periode bleef de vvd zich ook scherp afzetten tegen de PvdA. In 1952, nadat het eerste kabinet-Drees zijn periode had volgeemaakt, waren de liberalen teleurgesteld afgehaakt. Oud paste ervoor om nog langer als ‘gevelsiering’ te dienen voor de rooms-rode coalitie. In dit zelfgekozen isolement dat zeven jaren zou duren, trok de vvd fel van leer tegen de PvdA, die stond voor socialisme, staatsinmenging en de ‘albedillende overheid’. De liberalen kwamen meteen in het geweer toen de PvdA haar populaire leider Drees bij de kiezers aanbeval met de leus ‘Drees. Uw vertrouwen waard’. De vvd durfde de alom gewaardeerde premier niet persoonlijk aan te vallen, maar richtte met een manskroot plakkaat de aanval op zijn ‘politieke vrienden’ — dat wil zeggen zijn partijgenoten die zouden zorgen voor meer werkloosheid, hogere belastingen, en een ‘dwangstelsel’ in plaats van democratie. ‘Strijd met Oud’, zo klonk het militant — en nogal ongebruikelijk voor liberalen. Op een apart affiche werd de belastingpolitiek van de PvdA op de korrel genomen. De verkettering van de PvdA bereikte in 1959 een hoogtepunt, toen Oud de sociaal-democraten van eventuele regerings-samenwerking uitsloot. In de verkiezingscampagne trokken de liberalen van leer tegen de ‘socialistische overheersing en doordrijverij’, de ‘dwang-economie’ en de ‘koude socialisatie’. De verkiezingsdag moest een ‘dag van de vrijheid’ worden waarop ‘de rode boeien’ werden verbroken.¹⁶ Op een van de posters uit dat jaar — waarschijnlijk weer van de Amsterdamse liberalen — wierp de vvd zich op als de enige consequente bestrijder van het ‘vurige’ socialisme.

De anti-PvdA-campagne leverde de vvd aanvankelijk weinig electoraal gewin op. De partij won in 1952 nog een zetel, maar de groei was eruit: bij de Kamerverkiezingen van 1956 werd exact hetzelfde resultaat geboekt. Dat de vvd er in zeteltal toch op vooruitging, kwam doordat het aantal zetels in de Tweede Kamer werd uitgebreid van 100 naar 150. De procentuele stilstand kwam als een teleurstelling, gezien de veel grotere vraag naar folders en affiches dan in 1952 die het partij-secretariaat had bespeurd.¹⁷ Bovendien had de vvd in september 1955 een bijzonder geslaagde manifestatie gehouden, die haar ook optimistisch had gestemd voor de komende verkiezingen. Voor deze zogeheten ‘vvd-dag’ waren tienduizend leden naar de landelijke partij-bijeenkomst in het Kurhaus in Scheveningen gekomen — met de tram,

PROCLAMATIE

Men vraagt voor DREES Uw vertrouwen!

Als ge DREES Uw vertrouwen geeft,

geeft ge ook Uw vertrouwen aan MANSHOLT, die kort geleden nog verklaarde, dat ons land vóór het einde van het jaar 200.000 werklozen zou tellen.

Als ge DREES Uw vertrouwen geeft,

geeft ge ook Uw vertrouwen aan IN 'T VELD, die zó goed voor onze woningbouw heeft gezorgd, dat nog altijd tienduizenden zuchten onder het juk van gedwongen samenwoning.

Als ge DREES Uw vertrouwen geeft,

geeft ge ook Uw vertrouwen aan LIEFTINCK, die zich vorig jaar maar liefst eventjes 900 miljoen gulden verrekende ten nadele van de belastingbetalers.

Als ge DREES Uw vertrouwen geeft,

geeft ge ook Uw vertrouwen aan EVERT VERMEER, de man met de rode bril, die op kosten van alle radiobezitters bijna dagelijks zijn socialistische kijk op de dingen via de radio in onze huiskamers kan slijpen, terwijl deze „democraten“ hun tegenstanders met slechts enkele uren zendtijd per jaar durven af te schepen.

Als ge DREES Uw vertrouwen geeft,

geeft ge ook Uw vertrouwen aan OOSTERHUIS, de voorzitter van het N.V.V., die - als de volksvertegenwoordiging hem zijn zin niet geeft - onmiddellijk dreigt met werkstaking, waardoor de toch reeds dalende welvaart van het Nederlandse volk nog meer wordt ondermijnd.

Als ge DREES Uw vertrouwen geeft,

geeft ge ook Uw vertrouwen aan de PARTIJ VAN DE ARBEID, de staatsocialisten, die menen hun wil aan het gehele Nederlandse volk te kunnen opleggen.

Ja, ja, geef Uw vertrouwen maar aan DREES, dan zal de werkloosheid toenemen, de woningbouw onvoldoende blijven, de belasting stijgen, de vrijheid ingeperkt worden en de democratie ontaarden in een dwangstelsel; niet door Drees, die een achtswaardig man is, maar door zijn politieke vrienden.

Drees *vraagt* Uw vertrouwen MAAR WIJ ZEGGEN U:

Oud *is* te vertrouwen!

STRIJD MET OUD

voor welvaart en meer woningen
voor vrijheid en democratie

Stemt op de Volkspartij voor
Vrijheid en Democratie

LIJST

5

**'t Belastingstelsiem van ROOD,
Ontneemt ons**

VRIJHEID - ARBEID - BROOD

Neem dit niet langer !!

Stemt V.V.D. (OUD) lijst

5

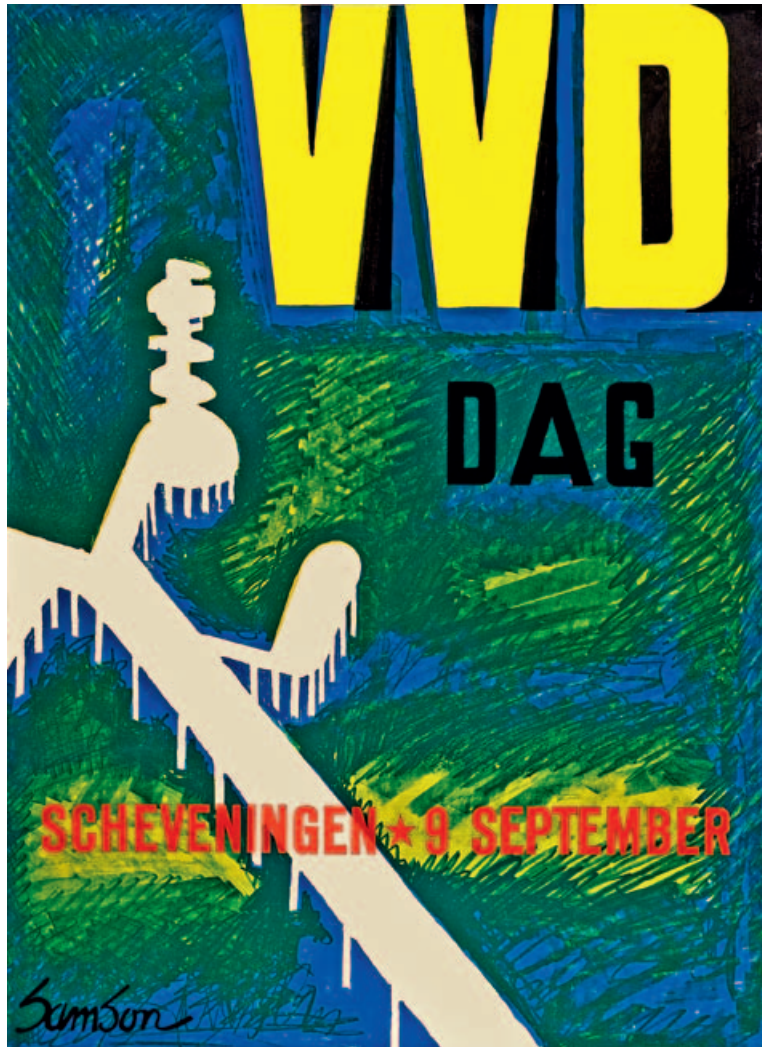
de bus of de auto. ‘Vele wagens waren van v.v.d.-wimpels voorzien en ook het bekende, sprekende affiche van Samson, dat zo zeer tot het succes van deze demonstratie heeft bijgedragen, sierde vele vervoermiddelen’, aldus het partijorgaan.¹⁸ De hierboven reeds genoemde Samson had speciale raambiljetten en plakATEN gemaakt van het Kurhaus met daarop fier wapperende Nederlandse vlaggen. De nationale tinten kwamen weer terug in de kleurstelling van het affiche.¹⁹ Ook voor de tweede vvd-dag in 1961 ontwierp Samson het affiche, met dit keer de pier van Scheveningen als herkenningspunt en de letters vvd in lichtgevende verf. De partij verzocht de afdelingen dringend ‘zoveel mogelijk grote affiches op z.g. “vrije ruimten” in hun gemeenten te laten aanbrengen’.²⁰

Pas bij de vervroegde verkiezingen van 1959, die waren uitgeschreven na de val van het derde kabinet-Drees, oogstte de vvd de vruchten van haar jarenlange oppositie tegen de rooms-rode coalitie. De liberalen richtten al hun pijlen op de impopulaire bestedingsbeperking van het gevallen kabinet en werden met negentien zetels de derde partij in Nederland. Het gevolg was een plaats in het nieuwe kabinet: de vvd nam de plaats in van de PvdA, die in de oppositie belandde.

De dominante plek van Oud op de verkiezingsaffiches vanaf de oprichting van de vvd in 1948 weerspiegelde — ongetwijfeld onbedoeld — zijn positie binnen de partij. In de jaren vijftig deelde hij de lakens uit. Oud was niet alleen voorzitter van de Tweede Kamerfractie, maar ook van de partij — hij was Stikker in augustus 1948 opgevolgd toen deze tot minister van Buitenlandse Zaken was benoemd. De invloed van Stikker binnen de partij verminderde hierdoor nogal. Na een paar jaar kwamen de *founding fathers* van de vvd ernstig met elkaar in aanvaring. In 1951 diende Oud in de Tweede Kamer een motie van afkeuring in tegen Stickers beleid inzake Nieuw-Guinea. Het conflict tussen de liberale voor-
68 mannen leidde tot een kabinetscrisis, waar de vvd merkwaardig genoeg electoraal voordeel mee dacht te behalen door er in de verkiezingscampagne van 1952 op snoeverige wijze aan te herinneren.

Tussen Oud en Stikker kwam het niet echt meer goed. In 1952 keerde de laatste de Nederlandse politiek — inclusief de vvd — de rug toe. Oud had nu helemaal het rijk alleen: hij stippele de politieke lijn uit, schreef zelf de verkiezingsprogramma’s en hield bij de opstelling van de kandidatenlijsten een vinger aan de pols. Ook wees hij in 1959,

Kabinetscrisis 1951!

DE MAN...
die de moed had!

STEMT
OUD 5
lijst

toen de vvd weer tot de regering toetrad, eigengerechtig de liberale bewindslieden aan.

Toxopeus en Geertsema (1963–1971)

De overheersende positie van Oud in de vvd was niet uitzonderlijk in de Nederlandse politiek. Het was het tijdperk van de grote partijleiders: Drees in de PvdA, Romme in de KVP, Jan Schouten in de ARP en zelfs Hendrik Willem Tilanus in de CHU gaven op vergelijkbare wijze in hun partij de toon aan. Rond 1960 kwam er echter een einde aan hun bewind. In de vvd begon Ouds macht te tanen door zijn conflict met de door hem niet ministeriabel geachte Harm van Riel, de voorzitter van de Eerste Kamerfractie. Vrijwel tegelijkertijd ging er een roep om verandering door de partij. Een aantal vernieuwingsgezinde partijleden verenigde zich in het Liberaal-Democratisch Centrum. Het hoofdbestuur van de vvd verloor de greep op de ontwikkelingen, waarvan de regionale kamercentrales profiteerden. Na de electorale terugslag bij de Provinciale Statenverkiezingen in maart 1962 zegden de kamercentrale-voorzitters het vertrouwen in partijleider Oud op. Deze wilde daarop als kandidaat-lijsttrekker bij de Kamerverkiezingen van 1963 plaatsmaken voor Korthals, maar die bedankte voor de eer. Vervolgens werd Edzo Toxopeus bereid gevonden Oud op te volgen. Toxopeus was advocaat in Breda geweest. In 1956 was hij lid geworden van de Tweede Kamer, en in 1959 werd hij minister van Binnenlandse Zaken.

69 Niet alleen wat betreft het leiderschap van de partij, maar ook in haar visuele presentatie was de vvd in deze tijd zoekende. Het oude ronde vignet was op de posters afgedankt zonder dat daarvoor een ander herkenbaar beeld in de plaats was gekomen. Het affiche dat de liberalen in Groningen bij de Statenverkiezingen van 1962 gebruikten, laat onmiskenbaar het gebrek aan vormvastheid zien. Pas bij nadere beschouwing wordt duidelijk dat het om pijlen gaat die de vvd op haar boog heeft. Daarbij komt het palet: niet vaak zal een liberaal affiche zo veelkleurig zijn geweest. Impliciet lijkt het ontwerp wel te getuigen van de gebruikelijke antisocialistische instelling van de vvd: haar pijlen komen immers van rechts en zijn op de linkerzijde gericht.

Ook de posters waarmee de vvd de campagne van 1963 inging getuigen van het zoeken naar een nieuwe stijl. Overeenkomstig de door Oud gevestigde traditie kwam de partij met een verkiezingsaffiche

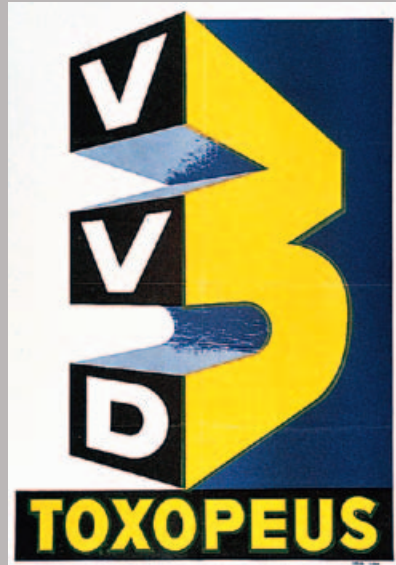

70 waarop de nieuwe lijsttrekker stond afgebeeld. Dit lag voor de hand omdat Toxopeus — al was hij weliswaar minister geweest — bij de kiezers als de nieuwe partijleider geïntroduceerd moest worden. De poster waarmee hij debuteerde bestond echter uit niet veel meer dan zijn foto. De op zijn zachtst gezegd sobere en eenvoudige uitvoering had weinig weg van de gedistingeerde wijze waarop Oud was geportretteerd. Omdat er voor zover bekend geen exemplaren meer van bewaard zijn gebleven, moeten we afgaan op een kleine reproductie in het partijblad. Aangezien deze in zwart-wit is afgedrukt, kan er evenmin iets worden gezegd over het kleurgebruik. Naast het lijsttrekkersaffiche maakte de vvd ook 71 gebruik van een tweede, door RABAG ontworpen poster, die eveneens nogal basaal was uitgevoerd met niet meer dan de partijaanduiding, het lijstnummer en de naam van de lijsttrekker. Het week sterk af van de voorgaande vvd-posters: alleen in de gekozen kleuren — oranje, wit, blauw — was er continuïteit. Datzelfde gold voor het plakkaat dat in 1963 in Amsterdam werd gebruikt en dat openbreking van het verzuilde 72 omroepbestel eiste om de invoering van commerciële televisie mogelijk te maken. Op het ‘televisiescherm’ stond het Tweede Kamerlid Haya van Someren-Downer, de kampioen van de nationale omroep. ‘Ze staat in Amsterdam als de “Mies Bouwman” uit de Tweede Kamer op affiches afgebeeld’, aldus haar biograaf Jan van Zanen.²¹

In de aanloop naar de verkiezingen voor de Provinciale Staten en de gemeenteraden van maart en juni 1966 moderniseerde de vvd haar partijlogo. ‘Er is een modern en dynamisch affiche ontworpen, dat in het gehele land een uniform beeld van onze vvd moet geven. Door het ook in uw afdeling te plakken werkt u er aan mee dat het publiek op indringende wijze één en dezelfde boodschap ontvangt’, zo liet het partijsecretariaat de afdelingen in februari weten.²² Het statische, symmetrische, ronde vignet dat van de oprichting in 1948 dateerde maakte 73 plaats voor een inderdaad energieke en opvallender merkteken — zoals bijvoorbeeld goed te zien valt in de kop van het partijorgaan. 74 De letters ‘vvd’ waren in het nieuwe ontwerp min of meer boven elkaar geplaatst, met een al dan niet bewuste afwijking naar rechts. De daarvoor ter linkerzijde opgevallen ruimte werd opgevuld met het lijstnummer, zoals bij de Kamerverkiezingen van 1967. De letters waren 75 uitgevoerd ‘in sterk oranje “dayglow” [lichtgevende verf] en wit, tegen donkerblauw fond’.²³ Met deze kleuren stond het nieuwe logo overduidelijk in de liberale, ‘nationale’ traditie. De ‘chocoladeletters’, zoals

70

71

72

74

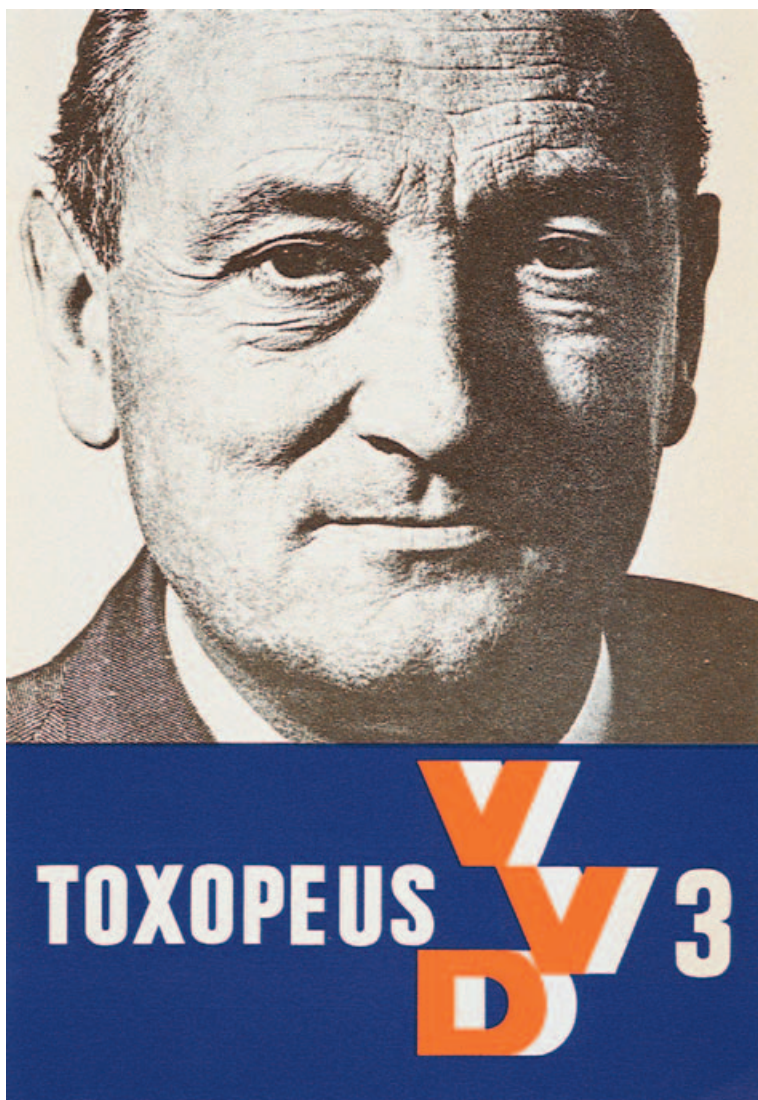
75

ze gingen heten, werden een groot succes, al kon de partij dat vanzelfsprekend in 1966 nog niet weten. Zij worden sindsdien bij alle verkiezingen op gemeentelijk, provinciaal en landelijk niveau gebruikt. ‘Oranje-blauwe affiches nooit veranderen’, zo adviseerde de werkgroep-propagandamiddelen van de Landelijke Propaganda Commissie in 1982. ‘Het z.g. chocoladeletter-affiche voldoet zeer goed.’²⁴ De letters zijn tot op de dag van vandaag gezichtsbepalend voor de vvd — ook na de restyling in 1992 en in 2006, die de herkenbaarheid niet wezenlijk aantastte.

De introductie van het nieuwe logo ging gepaard met een aanzienlijke centralisatie van de campagne-uitingen, waarvan zoals vermeld de afdeling Amsterdam onder meer het slachtoffer werd. ‘Het is bij een publiciteitscampagne altijd belangrijk om één bepaalde lijn in woord en beeld door te voeren’, zo schreef het reclamebureau Van Alfen aan de vvd. ‘Als uw reclame-adviseurs vinden wij het daarom jammer dat enkele afdelingen in plaats van gebruik te hebben gemaakt van dit algemene affiche, eigen affiches hebben laten produceren. Dit verstoort o.i. het beeld van homogeniteit, speciaal wat betreft de buitenreclame van de v.v.d.’ Het bureau riep de afdelingen ‘met klem’ op de algemene richtlijnen te volgen en dat hield in dat er ‘absoluut gestreefd (moet) worden naar één grote lijn naar buiten toe’.²⁵ Dit betekende: ‘Een uniform affiche door het gehele land, waardoor 1 uniform beeld ontstaat.’²⁶ Hieruit volgde ook dat er overal in Nederland geplakt diende te worden, ‘van Vaals tot Den Helder en van Roodeschool tot Vlissingen’.²⁷ Affiches moesten op plaatsen worden gehangen waar veel mensen kwamen (zoals bij stations, schouwburgen, bioscopen en kerken), op kruispunten en bij benzinestations en in buurten met weinig vvd-aanhang waar vrouwen kwamen (scholen, winkelcentra). Ook moesten zoveel mogelijk leden raamaffiches ophangen om ‘a) een overheersend beeld te verkrijgen en b) uit het oogpunt van “testimonial”, daar een voorbeeld immers navolgers zal kunnen krijgen’.²⁸

De poster met het nieuwe logo kon al snel weer worden gebruikt, dit keer bij de vervroegde Tweede Kamerverkiezingen van februari 1967.

- 75 Naast het affiche met logo en lijstnummer — dat de komende decen-
- 76 nia standaard bij verkiezingen zou worden ingezet — kwam er ook weer een plakkaat met de beeltenis van Toxopeus. In dit ontwerp heeft de lijstaanvoerder aanzienlijk meer statuur dan vier jaar daarvoor. Evenals Oud destijds kijkt Toxopeus de kiezers recht in de ogen. De grof-

korrelige foto is hard belicht, waardoor de rimpels in zijn gezicht goed te zien zijn. De poster heeft veel weg van die van de PvdA met lijsttrekker Joop den Uyl, eveneens uit 1967. ‘Het affiche met de “kop” van mr. Toxopeus — gedrukt in een nieuw Amerikaans procédé — blijkt vooral goed aan te slaan’, zo schreef het partijorgaan van de vvd. ‘Over het gehele land wordt het kiezersvolk met twee verschillende affiches in een oplage van tienduizenden exemplaren opgewekt op lijst 3, de vvd te stemmen... Alle leden van de partij hebben een raambiljet ontvangen, maar wie er meer wil hebben, ook voor geestverwanten, kan die bij het secretariaat van de plaatselijke afdeling aanvragen.’²⁹

Onder het leiderschap van de ideologisch niet zo uitgesproken Toxopeus temperde de vvd haar felle kritiek op de PvdA, zonder die overigens geheel te staken. ‘Sociaal, maar niet socialistisch’ — zo luidde een van de leuzen in 1963. Op die matiging was zeker ook de linkervleugel in de partij van invloed, die wilde dat de vvd zich minder behoudend zou opstellen. Uit dit decennium zijn dan ook geen liberale verkiezingsaffiches bekend die zich nadrukkelijk en fel tegen de sociaal-democraten richtten — het lijkt erop dat de afdeling Amsterdam zelf geen posters meer vervaardigde. Toxopeus bleek overigens geen grote stemmentrekker: onder zijn aanvoering viel de vvd in electoraal opzicht terug tot zestien Kamerzetels in 1963. In 1967 kwam er één zetel weer terug. In 1969 trad Toxopeus terug als politiek leider van de vvd. Hij werd opgevolgd door Molly Geertsema, die burgemeester was in Wassenaar en tegelijkertijd deel uitmaakte van de Tweede Kamer. Geertsema was bij de Kamerverkiezingen van 1971 lijsttrekker van de vvd. In de campagne werd alleen gebruikgemaakt van het bekende lijstnumeraffiche. ‘ER ZAL DUS GEEN AFFICHE MET DE AFBEELDING VAN ONZE LIJSTAANVOERDER BESCHIKBAAR ZIJN’, zo liet het hoofdbestuur de afdelingssecretarissen nogal pertinent in hoofdletters weten — zonder aan te geven waarom daarvan voor het eerst was afgezien.³⁰ Geertsema deed het met een zetel verlies overigens niet beter dan zijn voorganger.

In de jaren zestig was het verzuilde bestel in het ongerede geraakt als gevolg van onder meer de welvaartsgroei, de individualisering en de introductie van de televisie — het is ook al in de inleiding aan de orde gekomen. Sociale positie en religieuze opvattingen werden voor kiezers van minder groot belang bij het uitbrengen van hun stem. Voor de vvd leek de ontzuiling kansen te bieden: kiezers zaten immers niet meer

zo ‘opgesloten’ in hun protestants-christelijke, katholieke of sociaal-democratische zuil. Dat de partij onder Toxopeus en Geertsema dan toch niet groeide, had mede te maken met de eveneens door de ontzuiling bevorderde versplintering van het politieke bestel. De door boer Koekoek geleide Boerenpartij, D66 van Hans van Mierlo, de van de PvdA afgesplitste partij Democratisch Socialisten '70 (DS '70) met lijsttrekker Willem Drees junior, en de Nederlandse Middenstandspartij (NMP) bleken alle in meerdere of mindere mate electorale concurrenten te zijn voor de liberalen. De jonge Hans Wiegel, die na de Kamerverkiezingen in 1971 het roer van Geertsema overnam, wist een doorbraak tot stand te brengen. Onder zijn aanvoering groeide het zeteltal van de VVD naar 22 in 1972 en 28 in 1977.

Personen of programma's?

Wiegel kwam voor de VVD als geroepen. Door de ontzuiling moesten de partijen de strijd aangaan om de ‘zwevende kiezer’, waarmee de verkiezingen veranderden van een rituele ‘volkstelling’ in een heuse electorale veldslag. In dit proces kwam de persoon van de politicus in de steeds professioneler wordende verkiezingscampagne op de voorgrond te staan. De televisie was hierbij van niet te onderschatten betekenis: door het indringende karakter van dit medium kan er van een telegeniek of charismatisch politicus een directe invloed uitgaan in een mate die daarvoor onmogelijk was.³¹

Het is opmerkelijk dat uit verkiezingsonderzoek niet ondubbelzinnig blijkt dat kiezers meer op personen dan op programma's zijn gaan stemmen. Veel politici gaan er daarentegen wel van uit dat dit het geval is — zo meende ook Wiegel in 1968, toen hij nog gewoon Tweede Kamerlid was. ‘Mede door de televisie wordt een partij tegenwoordig meer gekend aan het gezicht van haar lijsttrekker dan aan haar beginselprogram of verkiezingsmanifest.’³² Deze opvatting werd ook door anderen in de VVD gedeeld. Vonhoff bijvoorbeeld stelde een paar jaar later: ‘Ook in de verkiezingstijd wordt de lijstaanvoerder door ons nadrukkelijk centraal gesteld. Wij menen namelijk dat de lijstaanvoerder een belangrijke functie heeft, juist in deze moderne tijd, waarbij de mensen ondanks alle afstanden die er zijn liever in contact worden gebracht met een mens dan met iets abstracts als een partij. Waarbij wij de gelukkige omstandigheid hadden dat de Heer Toxopeus daar qua

presentatie bijzonder geschikt voor is.³³ Rudolf de Korte, marketing-directeur bij Unilever en campagneleider van de vvd bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1977, was dezelfde mening toegedaan: ‘de persoon van de politieke aanvoerder of lijsttrekker is voor velen een handzamer sleutel tot hun politieke keuze [dan het verkiezingsprogramma]. Een keuze, die er meer één is van identificatie met een mentaliteit en een politiek persoon dan van identificatie met een politiek programma’.³⁴

Of Wiegel, Vonhoff, De Korte en al die andere politici nu gelijk hebben of niet, de politiek beschouwt de personalisering als een realiteit en creëert daarmee een eigen werkelijkheid, daarin geholpen door de media. Tegen deze achtergrond kwam de personificatie van de verkiezingscampagne op gang: niet zozeer het partijprogramma als wel de partijleider werd bij de kiezer aangetoond. Leen van Vlaardingen, sinds 1954 propagandist van het landelijk hoofdbestuur van de vvd, gaf aan het einde van de jaren zestig ronduit toe dat de campagne werd aangepast aan de figuur van de lijsttrekker; ‘dat is de laatste jaren zeker het geval geweest’.³⁵ Op de verkiezingsaffiches was deze trend goed zichtbaar: vrijwel zonder uitzondering zetten de politieke partijen vanaf het begin van de jaren zeventig hun lijsttrekker op de posters centraal.

Wiegel (1971–1982)

77 Met de jonge, behendige en welbespraakte Wiegel kreeg de vvd een aansprekend, veelbelovend leider die zeer goed de (potentiële) achterban van zijn partij aanvoelde. Na het meer deftige liberalisme van Oud, Toxopeus en Geertsema dat vooral notabelen en middenstanders aansprak, slaagde hij erin van de vvd in sociologisch opzicht wat meer een volkspartij te maken. Niet alleen de kiezers, maar ook de leden stroomden toe — van bijna 42.000 in 1972 tot 100.000 in 1979. De vvd had in deze jaren een speciaal affiche met de oproep om lid te worden. Het geheim van Wiegels succes lag mede in de hervatting — soms op snoeiharde wijze — van de tegen de sociaal-democraten gerichte campagne, die na het vertrek van Oud was geluwd. Daarbij had hij het geluk dat de door Den Uyl geleide PvdA door toedoen van Nieuw Links was radicaliseerd. Onder de leus ‘Houd Den Uyl uit het Catshuis’ sleepte Wiegel bij zijn debuut als lijsttrekker in 1972 zoals vermeld zes zetels winst in de wacht. Hij wist een deel van de losgeraakte confessionele kiezers

77

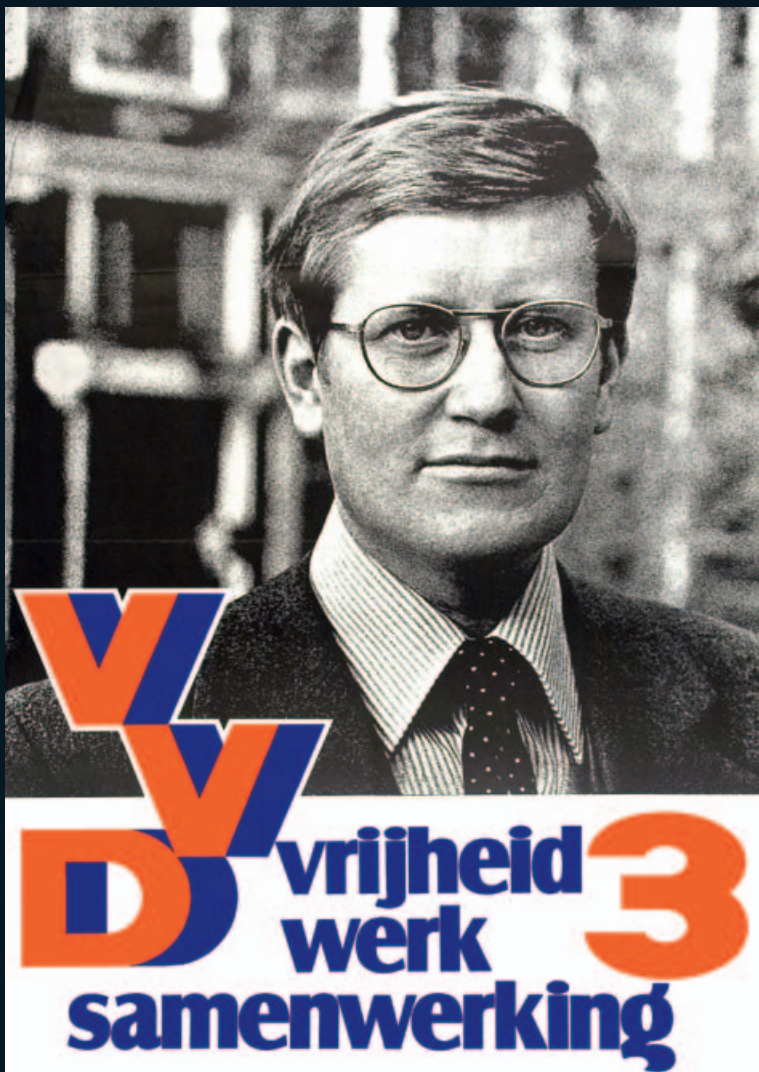
aan de vvd te binden en schakelde ook enkele van de electorale concurrenten uit. De toetreding van de PvdA tot de regering kon hij echter niet verhinderen; vanuit de oppositie bleef Wiegel Den Uyl evenwel onder vuur nemen.

Verrassend genoeg bleef de felle antisocialistische opstelling van de vvd beperkt tot woorden. Zij ging niet meer vergezeld van speciale anti-PvdA-posters, zoals in het verleden het geval was geweest. Ook in latere jaren zou de vvd zich niet meer op affiches tegen de PvdA afzetten. Wel zette de partij de traditie van lijsttrekkersplakkatens voort, na Geertsema te hebben overgeslagen. Bij de eerste Kamerverkiezingen in 1972 waar Wiegel als lijststaande voor de vvd in het strijdperk trad, was er een affiche van hem gemaakt door striptekenaar Gerard Wiegel — waarschijnlijk in de verte familie —, die ook voor het *Algemeen Dagblad* cartoons maakte. Het gaat om een bewerkte foto, die waarschijnlijk de indruk moest wekken dat de jeugdige partijleider met zijn moderne bolletjesstropdas met de tijd meeging. Opvallend is wel dat het lijstnummer ontbreekt, maar daarvoor had de vvd haar gebruikelijke cijferaffiche met de chocoladeletters — waarvan Wiegel een groot voorstander was omdat het zo duidelijk en herkenbaar was.³⁶

78

In de daaropvolgende jaren groeide Wiegel als oppositieleider uit tot een alom bekend, bewonderd en verguisd politicus. Inzet van de vvd bij de Kamerverkiezingen van 1977 was toetreding tot de regering. Daarbij hoorde vanzelfsprekend een ministeriabel voorkomen van haar voorman. Op het verkiezingsaffiche dat is ontworpen door het door een

79 vvd'er geleide Rotterdamse reclamebureau Sigma 10, staat Wiegel met een vriendelijke maar vastberaden blik in zijn ogen; het streepjeshemd en de onberispelijke stropdas verlenen hem iets gedistingeerd. 'Het partijembleem is niet zo levendig, je kan beter met een portret werken', zo meende campagneleider De Korte. Daarbij speelde volgens hem ook een rol dat de 'herkenningsgraad' van Wiegel zo rond de negentig procent bedroeg — net zoals bij de leiders van cda en PvdA, Dries van Agt en Joop den Uyl. Voor het eerst sinds de jaren vijftig was er in 1977 ook weer een leus op de poster afgedrukt: 'vrijheid, werk, samenwerking'. 'Een motto', aldus De Korte, 'dat we via kiezersonderzoek getest hebben en dat de politieke wensen van onze vaste en nog twijfelende aanhang in de kern weergeeft'.³⁷

80 Toen het cda en de PvdA na de verkiezingen van 1977 niet tot overeenstemming kwamen over regeringssamenwerking, gingen de christen-democraten met de liberalen in zee. In het door Van Agt geleide kabinet werd Wiegel vicepremier, Koos Rietkerk werd zijn opvolger als voorzitter van de Tweede Kamerfractie. Toen er in 1979 voor het eerst rechtstreekse verkiezingen werden gehouden voor het Europees Parlement, stond Rietkerk samen met lijsttrekker Cornelis Berkhouwer op de poster. Op deze wijze leverde hij een bijdrage aan de vergroting van de bekendheid van de toekomstige europarlementariër. Het had voor de hand gelegen dat de overbekende Wiegel Berkhouwer deze dienst zou hebben bewezen, maar mogelijk vond die zoiets niet gepast als vicepremier. De vvd maakte ook 81 weer het gebruikelijke lijstnummer-affiche. Voor deze gelegenheid was dit — evenals de lijsttrekkersposter — mede in geel uitgevoerd, de kleur van de Europese Liberaal-Democraten (ELD, de overkoepelende organisatie van liberale partijen binnen de Europese Gemeenschap). Van een gemeenschappelijk ELD-plakkaat in de negen landen waar de verkiezingen werden gehouden kwam het niet. Het ontwerp was 'voor de mensen onherkenbaar'.³⁸

82 Opmerkelijk genoeg verscheen er bij de Kamerverkiezingen van 1981 geen affiche van Wiegel. Gekozen werd voor een poster met het bekende logo en de leuze 'samen aan 't werk' — als antwoord op de economische crisis en de hoge werkloosheid, waarbij tevens werd gedoeld op een nationale aanpak van deze problemen.³⁹ Volgens Mat Rodrigo, die was verbonden aan het reclameadviesbureau NAVAR, was op het affiche bewust een grote plaats ingeruimd voor het verkiezingsthema,

80

81

Samen aan 't werk

omdat dit goed zou aansluiten bij de teneur van het programma. ‘Afficheringsreklame heeft nauwelijks invloed op het stemgedrag. Vandaar dat de vvd heeft gekozen voor zeer beperkte affichering. Op een affiche kun je nauwelijks een politieke boodschap kwijt. De konfrontatieduur is te kort om een politiek inhoudelijk verhaal te kunnen overbrengen. En de vvd wenst niet mee te doen aan het kommuniseren in inhoud-loze kreten!’, aldus de reclamedeskundige. De werkgroep-propaganda-middelen van de Landelijke Propaganda Commissie oordeelde evenwel negatief over de posters. Grafisch waren zij ‘erg mooi’, maar ‘vanwege de geringe opvallendheid niet goed... Het principe van een verkiezingsslogan en het vvd-logo op een affiche is wel een idee om te onthouden’.⁴⁰

Rodrigo beklagde zich er overigens over dat zoveel afdelingen op eigen houtje campagne voerden. ‘Zeg je, dit doel moeten we bereiken en zo moeten we lopen en allemaal binnen datzelfde lijntje, dan hoor je binnen de liberale partij al gauw: “Wij laten ons niets voorschrijven, dat doen wij zelf wel”.’⁴¹ Klaarblijkelijk sorteerden pogingen om de campagne sterker op centrale leest te schoeien — zoals in 1966 — geen blijvend effect; de individualistische gesteldheid van veel vvd-leden verdroeg zich vermoedelijk slecht met een organisatorisch keurslijf.

De jaren rond 1980 — toen de vvd in de regering zat — waren in politiek opzicht roerige tijden. Ontevreden, vaak jongere burgers lieten regelmatig van zich horen: bij de blokkade van de kerncentrale in Dordrecht, de kroning van Beatrix, het kraken van leegstaande woningen, de massale demonstraties tegen de kruisraketten, enzovoort. Het linkse activisme gedijde, en daarmee ook de politieke poster.⁴² Anarchisten moesten niets van verkiezingen en politieke partijen hebben — en dus ook niet van de vvd. Niet zelden was juist de vvd als ‘natuurlijke’ tegenstander het mikpunt op die affiches. De liberalen stonden voor economische uitbuiting, en voor orde en gezag. Ook Wiegman moest het regelmatig ontgelden. De vvd-aanvoerder had met de tegenaffiches geen moeite, integendeel; ‘Prachtig vond ik dat!’ Naar zijn idee hadden ze ook wel een positieve uitwerking op de vvd.⁴³ Vanzelfsprekend moesten de meeste liberalen van dit radicalisme niets hebben — in ieder geval niet de afdeling Zeist van de vvd. Haar credo bij de raadsverkiezingen van 1970 was ‘evolutie zonder revolutie’.

83, 84

85, 86, 87

88, 89

90

83

84

85

86

87

88

89

90

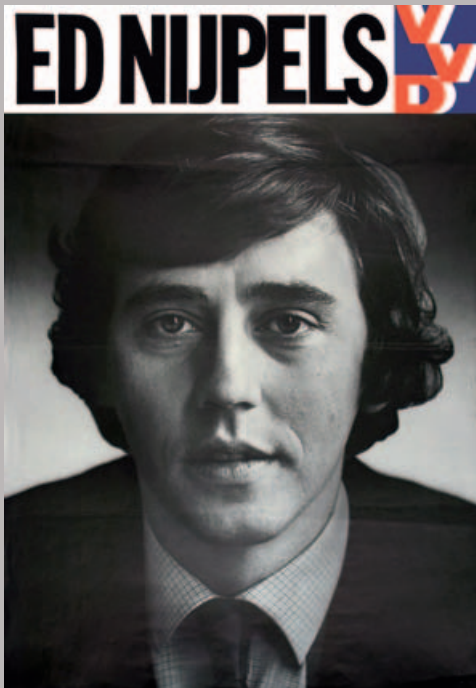
Nijpels en Voorhoeve (1982–1990)

Bij de Kamerverkiezingen van 1981 ging de vvd onder Wiegel twee zetels achteruit, waarmee de coalitie haar meerderheid verloor. De PvdA loste de liberalen af als regeringspartner van het CDA. Het nieuwe kabinet kraakte echter vanaf het begin in zijn voegen. Voor de weer door Wiegel aangevoerde oppositie in de Tweede Kamer was het prijsச்சchie-
ten. De Provinciale Statenverkiezingen van 1982 verliepen uiterst succesvol: voor het eerst in haar bestaan was de vvd groter dan de PvdA. Na deze zege zei Wiegel de Haagse politiek vaarwel en werd Commissaris der Koningin in Friesland. Vlak daarna viel het kabinet. Ed Nijpels, die Wiegel in mei was opgevolgd als fractievoorzitter, kon als lijsttrekker bij de vervroegde Kamerverkiezingen de electorale winst van de oppositieperiode verzilveren — misschien ook door zijn jeugdige uitstraling en zijn Brabantse herkomst. Hij boekte tien zetels winst en kwam uit op 36 zetels — ruim 23 procent van de stemmen, tot dan toe een absoluut record. De vvd stond op haar hoogtepunt. De liberalen betraden weer het Catshuis en zouden tot 1989 samen met de christendemocraten aan het bewind zijn.

91 Nijpels was evenals Wiegel voorzitter geweest van de Jongeren Organisatie Vrijheid en Democratie (JOVD). Hij was sinds 1977 lid van de Tweede Kamer. Ter gelegenheid van de overdracht van het fractievoorzitterschap werd een affiche gemaakt, dat overigens niet werd gebruikt bij de Kamerverkiezingen. Op deze montagefoto staat een breed lachende, jongensachtige Nijpels met haar over zijn oren — een groot verschil met de voorname, statige verschijning van Oud, een van zijn voorgangers. Wiegel had hem nog gezegd dat hij naar de kapper moest — ‘dat was een geintje tussendoor’, maar ongetwijfeld met een serieuze ondertoon.⁴⁴ Op de poster voor de Tweede Kamerverkiezingen van 1982 staat Nijpels eveneens afgebeeld, omdat zijn
92 bekendheid onder de kiezers niet al te groot was. Hij kijkt de kijker recht (‘oprecht’) in de ogen — overeenkomstig het advies van het ingehuurd marktonderzoeksbureau.⁴⁵ Het affiche viel niet bij iedereen in goede aarde, zo bleek uit een enquête die de Landelijke Propaganda Commissie hield. ‘Kop Nijpels domineerde te veel’, zo meldde een respondent. ‘Te veel lijsttrekker wordt persoonsverheerlijking’, vond een ander.⁴⁶ De poster zou op grote afstand nauwelijks onderscheidend werken, doordat het vvd-logo er zo klein op was afgedrukt. Bovendien

91

92

had het als nadeel dat het uitnodigde tot het met viltstiften bewerken van Nijpels' foto.

De vvd deed het aanvankelijk goed na Nijpels' debuut. De partij-leider werd bij de Europese verkiezingen in juni 1984 als 'lijstduwer' met ruim 100.000 voorkeurstemmen zelfs verkozen in het Europees Parlement, maar hij gaf de voorkeur aan Den Haag boven Straatsburg. De onbekende lijsttrekker Hans Nord, die de enigszins omstreden geraakte Berkhouwer was opgevolgd, verscheen niet op het verkiezings-affiche. De vvd voerde campagne met de leus 'doen wat nodig is'. Ook 93, 94, 95 haalde zij haar standaardposter weer uit de kast, maar nu zonder de 96 ELD-kleur geel. Dit keer was het wel gelukt een officieel ELD-affiche tot stand te brengen, dat ook in de andere negen landen in de verkiezings-campagne werd benut. Het was ontworpen door NAVAR, het bureau dat 97 eveneens voor de vvd werkte. ELD-secretaris-generaal Jens Nymand Christensen was met weinig zeer tevreden: 'Dit was echt de enige poster met een idee erachter. De tien figuurtjes in de nationale kleuren van de vlag hebben de handen ineen geslagen.'⁴⁷

Na verloop van tijd begon Nijpels' populariteit te tanen. In de rege-ringscoalitie met het CDA hadden de vvd-bewindslieden grote moeite het liberale aandeel goed uit de verf te laten komen. Daarnaast werd de partij geplaagd door een reeks affaires. Bij de Tweede Kamerverkiezingen in 1986 zag de vvd af van een affiche met Nijpels. De partij beperkte zich tot haar traditionele letterposter, met daaronder de wat zoetsap-pige leus 'Als de toekomst je lief is...', waarvan ook een wat dynami-scher versie verscheen. Met het motto wilde de vvd de kiezers duidelijk 98 maken dat de resultaten van het eerste kabinet-Lubbers zomaar weer 99 verloren konden gaan in een coalitie zonder vvd. De eerstgenoemde poster werd afgedrukt op de binnenkant van de cover van het partijblad en zo naar de leden gestuurd. De redactie riep de leden op het affiche voor de ramen te hangen. 'U kunt daarmee een sneeuwbaaleffect veroor-zaken. Vaak is het zo dat als één schaap over de dam is, er meer volgen. Wacht dus niet tot de laatste dagen.' De leden kregen ook nog een prak-tische tip: 'Na de verkiezingen als u het biljet van het raam haalt, kunt u de gom van het plakband het best met aceton verwijderen.'⁴⁸

Bij de Kamerverkiezingen van 1986 liep de vvd forse klappen op: de liberalen moesten maar liefst negen zetels inleveren. Nijpels trad daarop als politiek leider terug, waarna Joris Voorhoeve hem als voorzitter van de Tweede Kamerfractie opvolgde. Na Oud was hij de

93

94

95

96

97

tweede professor in deze functie; hij was bijzonder hoogleraar aan de Landbouwhogeschool in Wageningen. Voorhoeve was directeur geweest van de Prof. mr. B. M. Teldersstichting, het wetenschappelijk bureau van de VVD, en sinds 1982 Tweede Kamerlid. Ondanks de verkiezingsnederlaag had de VVD in 1986 de regeringssamenwerking met het door Ruud Lubbers geleide CDA voortgezet, maar in 1989 brak Voorhoeve met de christen-democraten. Hij werd vervolgens lijsttrekker bij de vervroegde Tweede Kamerverkiezingen in september. Van Voorhoeve werd een groot affiche gemaakt met ouderwetse afmetingen (118 bij 83 centimeter) — met daarop de verkiezingsleus ('de VVD werkt'), zijn foto en handtekening. 'De campagneleiding zag hoezeer alles persoonlijk was geworden en besloot daarom mijn foto op de poster te zetten', aldus Voorhoeve. 'Dat was een levensgrote foto met overdreven rossig haar, omdat de foto in de felle zon op een zomerdag was genomen. Vervolgens kreeg ik op een wat donkere dag aan het slot van een bijeenkomst van een wat oudere heer de vraag: "kunt u ingaan op de vraag waarom u uw haar verft?" Ik zei "hoe komt u daarbij?" Maar dat was natuurlijk de zon op de poster.'⁴⁹ Opvallend is dat de nationale kleuren en het lijstnummer ontbreken; daarvoor had de partij weer haar gebruikelijke plakkaat.

100

Evenals Nijpels was ook Voorhoeve als lijstaanvoerder geen lang politiek leven beschoren. De door hem veroorzaakte val van het kabinet in mei 1989 en de daarmee gepaard gaande tegenstellingen in de partij kwamen de liberalen op een nieuwe nederlaag te staan. Deze tekende zich anderhalve maand na de kabinetscrisis al af bij de Europese verkiezingen van juni, toen de VVD ruim een kwart van haar aanhang verloor. Gefinancierd door het Europees Parlement bracht de VVD-delegatie in de ELD-fractie een eigen verkiezingsaffiche uit. Ook dit keer ontbrak de VVD/ELD-poster niet.

101

Met een verlies van vijf zetels was de VVD bij de Tweede Kamerverkiezingen in september 1989 in zeteltal terug bij 1972, toen Wiegels met zijn zegetocht begon. De partij belandde in de oppositie; het CDA vormde met de PvdA een nieuwe regering. In de jaren negentig zouden de liberalen echter snel uit het electorale dal klimmen — zij het niet onder aanvoering van Voorhoeve. Na aanhoudende kritiek op zijn leiderschap trad hij in 1990 terug. Hij werd afgelost door Frits Bolkestein.

Bolkestein (1990–1998)

De intellectueel en wat geaffecteerd sprekende Bolkestein was afkomstig uit het bedrijfsleven en had lange tijd in het buitenland gewerkt. In de jaren vijftig stemde hij op de PvdA, vanwege Drees. Uit afkeer van het linkse kabinet-Den Uyl trad hij toe tot de vvd. Vanaf 1978 was hij afwisselend Kamerlid en bewindspersoon voor de vvd geweest. Onder leiding van Bolkestein behaalde de vvd nieuwe electorale triomfen. De omstandigheden waren gunstig: met de ondergang van het communisme in Oost-Europa en de Sovjet-Unie rond 1990 had het geloof in de maakbaarheid van de samenleving door de staat een flinke deuk gekregen en was het vertrouwen in het marktmechanisme gegroeid. Bovendien kon de vvd zich in de oppositie scherp afzetten tegen de regerende christen- en sociaal-democraten. Het liberale herstel begon bij de Statenverkiezingen van 1991, toen er voor het eerst sinds 1982 weer winst werd geboekt. Bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1994 kwam de vvd uit op 31 zetels, een winst van 9. Ook bij de vlak daarna gehouden Europese verkiezingen steeg het liberale aandeel sterk (met bijna eenderde). De kabinetsformatie leidde tot een voor Nederland unieke regeringssamenstelling: de zogeheten ‘paarse’ coalitie. Hierin werkten de liberalen broederlijk samen met D66 en de vroeger door hen zo verfoeide PvdA, onder leiding van de sociaal-democraat Wim Kok. Voor het eerst sinds 1918 belandden de christen-democraten (of confessionelen, zoals zij vroeger werden aangeduid) in de oppositie. De regeringsdeelname legde de vvd geen windeieren. De Statenverkiezingen van 1995 leidden tot een niet eerder vertoond resultaat: de vvd werd de grootste partij van het land. Bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1998 behaalden de liberalen bijna een kwart van de stemmen — goed voor 38 zetels. Nog niet eerder was de vvd zo groot geweest.

Zo uitbundig als de verkiezingsuitslagen in de jaren negentig waren voor de vvd, zo sober zagen haar verkiezingsaffiches eruit. Met de liberale gewoonte om de lijsttrekker op de poster te plaatsen werd dit keer weer gebroken. Er was binnen het campagneteam uitgebreid gesproken over de vraag of Bolkestein alleen op het affiche moest of met anderen, maar uiteindelijk werd van beide opties afgezien.⁵⁰ In plaats van plakaten met zijn beeltenis kwam de vvd met een eenvormig affiche uit, dat bestond uit de gerestylde chocoladeletters. In 1991 had het hoofd-

bestuur besloten de huisstijl van de partij te wijzigen, mede omdat het bestaande beeldmerk moeilijk te kopiëren was. Het zou moeten gaan om een ‘graduele aanpassing’, waarbij ‘de herkenbare, eigen elementen uit het logo behouden moeten blijven’.⁵¹ Op de algemene vergadering in mei 1992 presenteerde partijvoorzitter Dian van Leeuwen de nieuwe huisstijl. ‘Een logo dat past bij een moderne partij. Ik vind het mooi en ik hoop u ook.’⁵² Volgens het ingehuurd reclamebureau PPGH/JWT had het uitverkoren ontwerp ‘de moderne uitstraling die past bij de negentiger jaren’ — zonder nader te preciseren wat dit decennium dan inhield. Net als in 1966 werd gepleit voor een strikte toepassing. ‘Een uniform gebruik van de huisstijl zal bijdragen aan de versterking van de beeldvorming en de herkenbaarheid van de vvd.’⁵³

Het gevolg van de nieuwe huisstijl was een enorme versobering van het verkiezingsaffiche. Bij de verkiezingen voor de Tweede Kamer in 1994 en 1998, maar ook bij die voor het Europees Parlement in 1994 en 1999 werd alleen deze poster gebruikt — zonder dat de naam van de lijsttrekker of het lijstnummer erop werd gezet. ‘Bij ons is het eigenlijk heel simpel’, aldus Petra Ginjaar, die in 2002 de verkiezingscampagne van de vvd leidde. ‘Sinds begin jaren negentig hebben wij ons huidige affiche. Daar is helemaal niks aan veranderd omdat het gewoon vol-doet.’⁵⁴ Uit het oogpunt van kostenbesparing was dit zonder twijfel heel efficiënt en wat betreft het vestigen van een eenduidig beeldmerk eveneens — maar het werd zo wel erg saai. De enige variatie school in de verschillende formaten van de poster.

Dijkstal en Zalm (1998–2006)

Na de verkiezingen van 1998, op het electorale hoogtepunt van de vvd, kondigde Bolkestein zijn vertrek als politiek leider aan. Op zijn voordracht koos de Tweede Kamerfractie de blijmoedige Hans Dijkstal als zijn opvolger. Hij maakte al vanaf 1982 deel uit van de fractie, en was sinds 1994 vicepremier geweest van het eerste kabinet-Kok. Met Dijkstal als eerste man bleef de vvd het lange tijd goed doen in de opiniepeilingen: er werd zelfs serieus rekening gehouden met de mogelijkheid dat de liberalen voor het eerst sinds Cort van der Linden, die tijdens de Eerste Wereldoorlog regeerde, weer de minister-president konden leveren. Achteraf gezien kwam aan de optimistische liberale tijdgeest van de jaren negentig een einde door ‘9/11’ — de terroris-

tische aanslagen van extremistische moslims in de Verenigde Staten op 11 september 2001. Daarnaast kwam ook de paarse coalitie waaraan de vvd deelnam onder vuur te liggen. Haar scherpste criticaster was wel de publicist Pim Fortuyn, die tegelijkertijd ook de hier en daar sluimerende onvrede over de multiculturele samenleving luid en duidelijk verwoordde. Met zijn partij Lijst Pim Fortuyn (LPF) zou hij meedoen aan de Tweede Kamerverkiezingen van 15 mei 2002.

Bij deze verkiezingen was Dijkstal door de vvd als lijststaanvoerder aangewezen. Evenals bij zijn voorganger Bolkestein verscheen zijn beeltenis niet op het verkiezingsaffiche. In plaats daarvan was een overwegend blauwe poster ontworpen, met daarop de non-descripte leus ‘wij zijn van de partij!’ Op de bovenste helft was een blauwe lucht met wolken zichtbaar, een tafereel dat enigszins doet denken aan het plakkaat van Oud in 1948. Onderaan stond het partijlogo. Het nogal onbestemde ontwerp kwam ook weer terug in de uitvoering van het verkiezingsprogramma. Het affiche werd met het ledenorgaan meegezonden. ‘Het zou fantastisch zijn als u deze voor uw raam hangt. Hiermee geeft u aan dat u ook van dé partij bent, de vvd!’, aldus de toelichting.⁵⁵

103

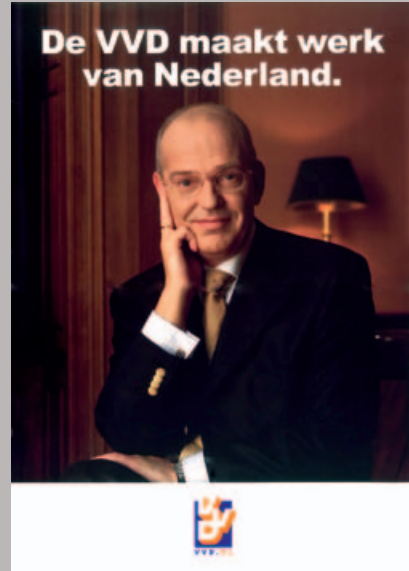
De campagne voor de Kamerverkiezingen verliep dramatisch. Op 6 mei, vlak voordat de verkiezingen zouden worden gehouden, werd Fortuyn doodgeschoten door een linkse dierenactivist. Zonder haar leider behaalde de LPF niettemin een eclatante zege van 26 zetels. Een groot deel hiervan was afkomstig van de vvd, die maar liefst 14 van haar 38 zetels kwijtraakte. Na het electorale echec maakte Dijkstal als politiek leider plaats voor Gerrit Zalm.

De goedlachse Zalm was tot het begin van de jaren tachtig lid geweest van de PvdA, waarna hij de overstap maakte naar de vvd. Hij was directeur van het Centraal Planbureau en bijzonder hoogleraar aan de Vrije Universiteit, voordat hij in 1994 minister van Financiën werd. Hij bleef als fractieleider in de Tweede Kamer toen zijn partij samen met het CDA en de LPF toetrad tot het door de christen-democraat Jan Peter Balkenende voorgezeten kabinet. Al na drie maanden kwam aan deze coalitie een einde. Bij de vervroegde Tweede Kamerverkiezingen van januari 2003 was Zalm lijsttrekker. Na veertien jaar kwam de vvd voor het eerst weer met een affiche met daarop haar eerste man — Voorhoeve was in 1989 de laatste in deze traditie geweest. Zalm werd in een staatsmanachtige pose afgebeeld, hetgeen goed aansloot bij zijn ambitie de eerste premier van de vvd te worden. Strak in het pak, met een wat

104

103

104

105

106

peinzende gelaatsuitdrukking, het hoofd een tikkeltje scheef tegen de rechterhand en iets van een glimlach — vrolijkheid is per slot van rekening zijn handelsmerk — had hij in deze pose wel wat weg van de liberale kwelgeest Fortuyn.⁵⁶

Bij deze verkiezingen herstelde de vvd zich met vier zetels winst enigszins van de electorale dreun van mei 2002. Bij de Europese verkiezingen in 2004 moesten de liberalen echter weer terrein inleveren. De partij werd aangevoerd door Jules Maaten, die pontificaal op het verkiezingsaffiche werd afgebeeld. De leus ‘Voor Europa. Maar er zijn wel grenzen’ getuigde van meer euroscepcis dan het federalistisch getoonzette ‘n Europa zonder grenzen en overbodige regels’ uit 1989.

Rutte (sinds 2006)

Inmiddels had de vvd samen met het cda en d66 het tweede kabinet-Balkenende gevormd, waarvan Zalm vicepremier werd. Jozias van Aartsen liep als voorzitter van de Tweede Kamerfractie warm als zijn opvolger. Na de nederlaag van de vvd bij de gemeenteraadsverkiezingen van maart 2006 stapte hij echter op. Mark Rutte volgde Van Aartsen als fractievoorzitter op. Hij had eerder bij Unilever gewerkt en was sinds 2002 staatssecretaris. Rutte werd als fractievoorzitter niet automatisch lijsttrekker. In het kader van de organisatorische vernieuwing van de vvd, die op gang was gekomen na de zware verkiezingsnederlaag in 2002, kregen de partijleden in het voorjaar van 2006 de gelegenheid om zich hierover uit te spreken. Rutte stelde zich kandidaat, evenals minister Rita Verdonk voor Vreemdelingenzaken en Integratie en het Tweede Kamerlid Jeltje Veenendaal. De strijd zou echter vooral tussen de eerste twee gaan. In de zalen waar de kandidaten debatteerden, staken hun aanhangers borden in de lucht met daarop ‘Ik doe mee’ en op de achterkant ‘Stem vvd’ of ‘Rutte 2007’ (de Tweede Kamerverkiezingen werden toen nog voor mei 2007 voorzien) en ‘Mark my words’. Dit gebruik was overgewaaid uit de Verenigde Staten, waar de gedelegeerden op de conventies van de Democraten en de Republikeinen met zulke *placards* zwaaiden. Rutte won de interne verkiezingen nipt: hij behaalde 51,5 procent, Verdonk 45,7 procent, en Van Veenendaal 2,8 procent. Het was de bedoeling dat Rutte in mei 2007 de vvd zou aanvoeren bij de Tweede Kamerverkiezingen. Door de kabinetscrisis in juni 2006 werden die verkiezingen echter vervroegd naar 22 november 2006.

105

106

In 2006 paste de vvd opnieuw haar huisstijl aan. Het oranje, blauw en wit bleven gehandhaafd, maar de verhouding tussen deze kleuren werd veranderd ‘om de vvd nog beter te weerspiegelen’, aldus de in publicrelationsjargon geschreven toelichting van het reclamebureau. In het beeldmerk zouden de kenmerken van de vvd — ‘dynamisch en transparant’ — terugkomen. De grotere nadruk op het wit en het gebruik van warmere tinten blauw en oranje zouden deze beeldspraak versterken. ‘Wit symboliseert de transparantie, frisheid en openheid waar de vvd voor staat. Oranje is de kleur die de vvd bij uitstek herkenbaar maakt...; oranje staat als geen andere kleur symbool voor Nederland. Oranje reflecteert daarmee ons gevoel van vaderlandsliefde en trots. De vvd is daarnaast een partij die met optimisme en visie de toekomst tegemoet gaat en als hervormingsgezind te boek staat. Ook dit wordt door de kleur oranje als geen andere kleur gesymboliseerd. Met andere woorden: *oranje en de vvd zijn voor elkaar gemaakt!*’⁵⁷

107

Deskundigen verschilden van mening over de vraag of de aanpassing een verbetering was. ‘Dit beeld kennen veel mensen van vroeger: het bekende blauw, het bekende oranje. Maar kijk maar eens goed: de letters zijn vernieuwd, er zitten bochtjes in. De oude letter van de vvd was hard, nu is het een wufte letter geworden. Dat is veel minder sterk’, zo vond Gerd Dumbar, een van de bekendste en invloedrijkste ontwerpers van Nederland.⁵⁸ De design- en kunstcriticus Max Bruinsma was positiever, maar ook nogal ironisch: ‘Dat een goed typografisch logo veel waard is, had de vvd overigens al dertig jaar geleden begrepen. Hoewel hun overige vormgeving kraak noch smaak heeft, en het logo intussen echt van vroeger is, werkt het nog steeds. Het is onlangs gerestyled, maar men is zo verstandig geweest om het niet te vernielen, al valt het sindsdien een beetje uit elkaar — maar misschien is dat ook symbolisch te interpreteren.’⁵⁹

Het vernieuwde logo kon meteen gebruikt worden bij de vervroegde Tweede Kamerverkiezingen van november 2006. Evenals in 2002 koos de vvd niet voor een lijsttrekkersaffiche, maar voor een wat vage poster met de tekst ‘Ik doe mee’. Dumbar had er weinig mee op: ‘de tekst “Ik doe mee” is volstrekt inwisselbaar. Als je kiest voor zo’n slogan, zoek er dan een pakkend beeld bij... Dan zorg je ervoor dat het beeld en het thema overeen komen’.⁶⁰ De bedoeling was volgens de vvd dat de leden het affiche massaal achter de ramen zouden ophangen, om zo te laten zien dat zij niet werkeloos aan de kant bleven staan. In plaats

108

van achter de ruit werden de posters vooral op de verkiezingsborden op straat geplakt, waardoor van de opzet weinig terecht kwam.⁶¹

Van een lijsttrekkersposter was volgens Rutte afgezien ‘omdat ik vergeleken bij de andere lijsttrekkers geen bekende naam was’.⁶² Eigenlijk lag het daarom juist wel in de rede om met een poster met zijn beeltenis te komen, om zo zijn bekendheid te vergroten. Volgens de journalisten Addie Schulte en Bas Soetenhorst zou hebben meegespeeld dat Rutte ‘weinig gevoelens oproept bij kiezers’.⁶³ Omdat was gekozen voor een kopgroep van drie ‘stemkanonnen’ — Rutte en de nummers twee en drie op de kandidatenlijst, Verdonk en Henk Kamp — stelde campagnemanager Jan Driessen voor om dit drietal samen op één affiche te zetten. Ook dit ging niet door, uit angst dat het als een zwaktebod zou worden gezien — alsof Rutte het niet alleen af kon en de steun van anderen nodig had. Verdonk wilde overigens ook niet meewerken aan een gezamenlijk affiche: ‘Ik doe het niet. Ik ga niet samen met Mark op de foto.’⁶⁴ De voormalige minister maakte wel haar eigen poster, in een oplage van vijfduizend exemplaren. Hiermee voerde zij haar eigen campagne, met als leus ‘stem VVD, stem op nummer twee’. Verdonk was hiermee buitengewoon succesvol: zij behaalde meer voorkeurstemmen dan lijsttrekker Rutte. De VVD verloor zes zetels en kwam uit op 22.

109

108

109

- 3 M.C.H. Dresselhuys, *Openingsrede van de Tweede Algemeene Vergadering van den Vrijheidsbond*, z. pl. [Den Haag], z. j. [1922], 4.
 - 4 Joop W. Koopmans, 'Politics in title prints. Examples from the Dutch news book *Europische Mercurius* (1690-1756)', in: Martin Gosman en Joop W. Koopmans, red., *Selling and rejecting politics in early modern Europe*, Leuven, Parijs, Dudley (MA), 2007, 135-149; 138.
 - 5 *Het Liberale Weekblad*, 30 april 1933.
 - 6 *De Vrijheid*, 11 april 1933.
 - 7 Van Schie, *Vrijheidsstreven in verdrinking*, 319-320.
 - 8 *De Vrijheid*, 30 april 1937.
 - 9 *Vrijheid en Democratie*, 23 februari 1979.
 - 10 Joh. de Vries, red., *Herinneringen en dagboek van Ernst Heldring 1871-1954*, dl. 2, Utrecht, 1970, 1226.
 - 11 Bij het vinden van artikelen in *De Vrijzinnig-Democraat* over de verkiezingsaffiches van de VDB is dankbaar gebruik gemaakt van Meine Henk Klijsma, *De democratie voorop. De geschiedenis van de Vrijzinnig-Democratische Bond, 1901-1946*, Amsterdam, 2007.
 - 12 *De Vrijzinnig-Democraat*, 6 mei 1922.
 - 13 *De Vrijzinnig-Democraat*, 7 april 1923.
 - 14 *De Vrijzinnig-Democraat*, 1 juni 1929.
 - 15 *De Vrijzinnig-Democraat*, 24 maart 1923.
 - 16 Ibidem.
 - 17 *De Vrijzinnig-Democraat*, 30 mei 1925.
 - 18 *Algemeen Handelsblad*, ochtendblad, 28 juni 1925.
 - 19 *De Vrijheid*, 1 juli 1925.
 - 20 *De Vrijzinnig-Democraat*, 25 mei 1929.
 - 21 *De Vrijzinnig-Democraat*, 18 februari 1933.
 - 22 *De Vrijzinnig-Democraat*, 1 april 1933.
 - 23 *De Vrijheid*, 11 april 1933.
 - 24 Van Schie, *Vrijheidsstreven in verdrinking*, 322.
 - 25 P. de Rooy, 'Het zout in de pap. De verhouding tussen vrijzinnig-democraten en sociaal-democraten', in: G. Voerman e. a., *De vrijzinnig-democratische traditie. VDB tussen socialisme en liberalisme*, Amsterdam, 1991, 54-73; 70.
 - 26 Zie voor de fusie van de VDB in de PvdA Gerrit Voerman, 'Het einde van een politieke koorddans. De overgang van de VDB naar de PvdA', in: idem, *De vrijzinnig-democratische traditie*, 88-109.
- HOOFDSTUK 3**
- 1 Marijn Schapelhouman, 'Cornelis Hund: verborgen tekeningen', in: *Bulletin van het Rijksmuseum*, 51 (2003), no. 4, 319-335; 321.
- HOOFDSTUK 4**
- 1 Geciteerd in G. Voerman, 'Om de vrijzinnig-democratische erfenis. De verhouding tussen liberalen en socialist in de jaren 1945-1952', in: P.G.C. van Schie, red., *Tussen polarisatie en paars. De 100-jarige verhouding tussen liberalen en socialist in Nederland*, Kampen, 1995, 83-96; 91.
 - 2 Zie over de totstandkoming van de vvd R. Koole, P. Lucardie en G. Voerman, *Veertig jaar vrij en verenigd. Geschiedenis van de vvd-partijorganisatie*, Houten, 1988, 41-60. Ook voor het hiernavolgende deel is van deze studie gebruik gemaakt.
 - 3 *Campagne-boek vvd*, z. pl. [Den Haag], z. j. [1948], 9.
 - 4 *Vrijheid en Democratie*, 24 juni 1949.
 - 5 Concept verkiezingscampagne,

- 24 maart 1948, in: Nationaal Archief (NA), VVD-archief, no. 1.
- 6 Ibidem.
- 7 Brief Publex aan Van Alfen, 26 juni 1948, in: NA, VVD-archief, no. 29.
- 8 *Vrijheid en Democratie*, 25 juni 1948.
- 9 *Campagne-boek VVD*, 5.
- 10 M. F. Westers, *Mr. D. U. Stikker en de na-oorlogse reconstructie van het liberalisme in Nederland. Een zakenman in de politieke arena*, Amsterdam, 1988, 124-126; zie ook 91-93.
- 11 Dirk U. Stikker, *Memoires. Herinneringen uit de lange jaren waarin ik betrokken was bij de voortdurende wereldcrisis*, Rotterdam, Den Haag, 1966, 97.
- 12 H. J. L. Vonhoff, 'P. J. Oud. De vroege laatbloei', in: *Kopstukken van de VVD*, Houten, 1988, 20-36; 28.
- 13 F. A. Hoogendijk, *Partijpropaganda in Nederland*, Amsterdam, Brussel, 1971, 98.
- 14 Marien van der Heijden, 'Nederlandse verkiezingsaffiches'. Doctoraalscriptie Rijksuniversiteit Utrecht, Utrecht, 1984.
- 15 Brief reclamebureau C. J. Palm aan secretariaat VVD, 18 juni 1956, in: NA, VVD-archief, no. 31.
- 16 Campagnemateriaal Tweede Kamerverkiezingen 12 maart 1959, in: NA, VVD-archief, no. 130.
- 17 *Vrijheid en Democratie*, 2 juni 1956.
- 18 *Vrijheid en Democratie*, 24 september 1955.
- 19 *Vrijheid en Democratie*, 10 september 1955.
- 20 *Vrijheid en Democratie*, 2 september 1961.
- 21 Jan van Zanen, *Haya. Haya van Someren-Downer. Vrouw voor Vrijheid en Democratie*, Amsterdam, 1994, 44.
- 22 Concept-rondschrijven aan de afdelingen: 'Wat wil de VVD bereiken bij de komende verkiezingen', 24 februari 1966, in: NA, VVD-archief, no. 30.
- 23 *Vrijheid en Democratie*, 13 mei 1966.
- 24 Opmerkingen enquête door de Werkgroep propagandamiddelen van de Landelijke Propaganda Commissie, 19 april 1983, in: Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (DNPP), VVD-archief, no. 906.
- 25 Brief van Van Alfen aan VVD, 28 februari 1966, in: NA, VVD-archief, no. 30.
- 26 Concept-rondschrijven aan de afdelingen: 'Wat wil de VVD bereiken bij de komende verkiezingen', 24 februari 1966, in: NA, VVD-archief, no. 30.
- 27 *Vrijheid en Democratie*, 13 mei 1966.
- 28 Concept-rondschrijven aan de afdelingen: 'Wat wil de VVD bereiken bij de komende verkiezingen', 24 februari 1966, in: NA, VVD-archief, no. 30.
- 29 *Vrijheid en Democratie*, 3 februari 1967.
- 30 'Strikt vertrouwelijk' rondschrijven van de Landelijke Propaganda Commissie, 19 maart 1971, in: DNPP, VVD-archief, no. 1.467.
- 31 Voerman, 'De onstuitbare opmars van het private in de politiek'.
- 32 Hans Wiegel, *Een partijtje libre*, Den Haag, Rotterdam, 1968, 19.
- 33 Hoogendijk, *Partijpropaganda in Nederland*, 94.
- 34 R. W. de Korte, 'Marketing van politiek. Een liberale kijk erop', in: *Liberaal reveil*, 18 (1977), no. 4, 38-41, 38.
- 35 Hoogendijk, *Partijpropaganda in Nederland*, 95.
- 36 Telefonisch interview Fleur de Beaufort met Hans Wiegel, 1 november 2007.

- 37 *Adformatie*, 23 juni 1977, 19, 21; De Korte, 'Marketing van politiek', 38.
- 38 Besluitenlijst vergadering Werkgroep Europese Verkiezingen, 15 juni 1978, in: DNPP, VVD-archief, no. 930. Zie ook het verslag van N. Rempt-Halmmans de Jongh, 11 september 1978, in: idem.
- 39 Harald Hamelers e. a., 'Public relations en politieke partijen: D'66, CDA, PvdA, VVD'. Onderzoeksverslag Rijksuniversiteit Utrecht, Utrecht, 1981, 82.
- 40 Opmerkingen enquête door de Werkgroep propagandamiddelen van de Landelijke Propaganda Commissie, 19 april 1983, in: DNPP, VVD-archief, no. 906.
- 41 Hamelers, 'Public relations politieke partijen', 73.
- 42 Eric Duivenvoorden, *Met emmer en kwast. Veertig jaar Nederlandse actie-affiches 1965-2005*, Amsterdam, 2005.
- 43 Telefonisch interview van Fleur de Beaufort met Hans Wiegel, 1 november 2007.
- 44 Jan Hoedeman, *Hans Wiegel en het spel om de macht*, Utrecht, 1993, 219.
- 45 Analyse bv, *Onderzoek verkiezings-slogan VVD*, Den Haag, juli 1982, in: DNPP, VVD-archief, no. 898.
- 46 Opmerkingen enquête door de Werkgroep propagandamiddelen van de Landelijke Propaganda Commissie, 19 april 1983, in: DNPP, VVD-archief, no. 906.
- 47 *Vrijheid en Democratie*, 24 januari 1984.
- 48 *Vrijheid en Democratie*, 29 april 1986.
- 49 Interview met Joris Voorhoeve, 27 juli 2007.
- 50 Interview met Frits Bolkestein, 5 juli 2007.
- 51 *Huisstijl*, z. pl. [Den Haag], z. j. [1992], 1-2.
- 52 *Vrijheid & Democratie*, juni 1992.
- 53 *Huisstijl*, 1.
- 54 Janna Meeus, 'Van kunstenaarsgrafiek tot marketingpolitiek. Het Nederlands verkiezingsaffiche van 1918-2002'. Scriptie grafisch ontwerpen, Academie St. Joost, Breda, 2002, 65.
- 55 *Politiek*, 3 (2002), no. 1, 45.
- 56 *Trouw*, 4 januari 2003.
- 57 *VVD huisstijl*, op VVD-site (www.vvd.nl), 28 september 2007; zie ook *Trouw*, 4 april 2006.
- 58 Thijs Broer, 'Volkomen achterhaald, zo'n foto op een affiche', in: *Vrij Nederland*, 11 november 2006, 16-18; 16.
- 59 Max Bruinsma, 'Grootgrutters-esthetiek', in: *De helling. Tijdschrift voor linkse politiek*, 19 (2006), no. 4, 20-23; 22.
- 60 Broer, 'Volkomen achterhaald, zo'n foto op een affiche', 16.
- 61 Addie Schulte en Bas Soetenhorst, *Daadkracht & Duidelijkheid. Vijfjaar crisis in de VVD*, Amsterdam, 2007, 247-248.
- 62 Interview met Mark Rutte, 28 juni 2007.
- 63 Schulte en Soetenhorst, *Daadkracht & Duidelijkheid*, 250.
- 64 Ibidem.

SLOT

- 1 Meeus, 'Van kunstenaarsgrafiek tot marketingpolitiek', 64.
- 2 Hamelers, 'Public relations politieke partijen', 37.
- 3 Mededeling aan (afdelings)secretarissen en propagandisten, 9 september 1976, in: DNPP, VVD-archief, no. 108.
- 4 Campagnebrief IV, 4 mei 1981, in: DNPP, VVD-archief, no. 115.